

प्रकरण – II

राज्याची वित्तव्यवस्था

प्रकरण ॥ राज्याची वित्तव्यवस्था

परिचय

हे प्रकरण राज्याचे वित्तीय लेखे आणि राज्य शासनाद्वारे सादर केलेल्या माहितीच्या आधारावर राज्याच्या वित्त व्यवस्थेबाबत व्यापक दृष्टिकोन प्रस्तुत करते, 2022-23 च्या तुलनेत महत्त्वाच्या राजकोषीय आकडेवारीतील महत्त्वपूर्ण बदल, 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधी दरम्यान एकूण कल, राज्याच्या कर्जाची शाश्वती आणि महत्त्वाचे लोक लेखे व्यवहार यांचे विश्लेषण करते.

2.1 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील महत्त्वाचे बदल

खालील तक्ता 2.1, 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील राज्य शासनाच्या राजकोषीय एकूण आकडेवारीमधील रकमेचा सारांश दर्शवितो. यामधील प्रत्येक निर्देशकांचे विश्लेषण पुढील परिच्छेदांमध्ये केले आहे.

तक्ता 2.1: 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील एकूण राजकोषीय समुच्चयांचे सारांश

(₹ कोटीत)

	जमा		संवितरणे		
	2022-23	2023-24		2022-23	2023-24
भाग-अ : महसुली लेखे					
स्वतःचा कर महसूल	277486.31	302343.37	सर्वसाधारण सेवा	130590.81	139874.71
करेतर महसूल	16776.41	20857.94	सामाजिक सेवा	163329.16	189224.05
केंद्रीय कर/शुल्क यातील हिस्सा	60000.97	71349.75	आर्थिक सेवा	80819.94	83363.03
केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदान	51414.24	36045.40	सहाय्यक अनुदान व अंशदान	32874.49	31888.67
एकूण भाग-अ महसुली जमा	405677.93	430596.46	एकूण भाग-अ महसुली खर्च	407614.40	444350.46
भाग-ब: भांडवली लेखे व इतर					
संकीर्ण भांडवली जमा	0	0	भांडवली खर्च	61643.61	72573.40
			सर्वसाधारण सेवा	3526.56	5579.89
			सामाजिक सेवा	9134.20	15243.68
			आर्थिक सेवा	48982.85	51749.83
कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	642.62	742.20	कर्जे आणि अग्रिमांचे संवितरण	4664.41	4974.16

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

	जमा		संवितरणे		
	2022-23	2023-24		2022-23	2023-24
लोक ऋण जमा ¹	87572.84 [#]	125820.67 [@]	लोक ऋणांची परतफेड ²	37665.79 [#]	40649.98 [@]
आकस्मिक निधीतून विनियोजन	200.00	0.00	आकस्मिक निधीतून विनियोजन	200.00	0.00
आकस्मिक निधी	200.00	0.00	आकस्मिक निधी	200.00	0.00
लोक लेखा जमा	143466.93	136495.89	लोक लेखा संवितरणे	121973.69	123351.19
आरंभीची शिल्लक	77692.29	81490.71	अंतिम शिल्लक	81490.71	89246.74
एकूण भाग-ब जमा	309774.68	344549.47	एकूण विभाग-ब संवितरणे	307838.21	330795.47
एकूण (अ+ब)	715452.61	775145.93	एकूण (अ+ब)	715452.61	775145.93
<p>@ 91 दिवसांच्या विशेष आहरण सुविधेअंतर्गत असलेले व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹ 166.85 कोटी)</p> <p># 91 दिवसांच्या विशेष आहरण सुविधेअंतर्गत असलेले व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹ 7,129.25 कोटी)</p> <p>स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे</p>					

2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील फरक

महसुली जमा	<ul style="list-style-type: none"> राज्याच्या महसुली जमेत 6.14 टक्क्यांनी वाढ झाली राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात 8.96 टक्क्यांनी वाढ झाली करेतर महसूल 24.33 टक्क्यांनी वाढला केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा 18.91 टक्क्यांनी वाढला केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या सहाय्यक अनुदानात 29.89 टक्क्यांनी घट झाली
महसुली खर्च	<ul style="list-style-type: none"> महसुली खर्चात 9.01 टक्क्यांनी वाढ झाली सर्वसाधारण सेवांवरील महसुली खर्चात 7.11 टक्क्यांनी वाढ झाली सामाजिक सेवांवरील महसुली खर्चात 15.85 टक्क्यांनी वाढ झाली आर्थिक सेवांवरील महसुली खर्चात 3.15 टक्क्यांनी वाढ झाली सहाय्यक अनुदानावरील खर्चात 3 टक्क्यांनी घट झाली
भांडवली जमा	<ul style="list-style-type: none"> ऋण भांडवली जमांमध्ये 43.68 टक्क्यांनी वाढ झाली ऋणेतर भांडवली जमांमध्ये 15.50 टक्क्यांनी वाढ झाली
भांडवली खर्च	<ul style="list-style-type: none"> भांडवली खर्चात 17.73 टक्के वाढ झाली सर्वसाधारण सेवांवरील भांडवली खर्चात 58.22 टक्क्यांनी वाढ झाली सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्चात 66.89 टक्क्यांनी वाढ झाली आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्चात 5.64 टक्क्यांनी वाढ झाली
कर्ज आणि अग्रिमे	<ul style="list-style-type: none"> कर्ज आणि अग्रिमे संवितरणात 6.64 टक्क्यांनी वाढ झाली कर्ज आणि अग्रिमे वसुलीत 15.50 टक्क्यांनी वाढ झाली
लोक ऋण	<ul style="list-style-type: none"> लोक ऋण जमांमध्ये 43.68 टक्क्यांनी वाढ झाली लोक ऋणांच्या परताव्यामध्ये 7.92 टक्क्यांनी वाढ झाली
लोक लेखे	<ul style="list-style-type: none"> लोक लेखा जमांमध्ये 4.86 टक्क्यांनी घट झाली लोक लेखा संवितरणात 1.13 टक्क्यांनी वाढ झाली
रोख शिल्लक	<ul style="list-style-type: none"> मागील वर्षाच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये रोख शिल्लक ₹ 7,756.03 कोटींनी (9.52 टक्के) वाढली

¹ लोक लेख्यांच्या जमांचे आकडे सकल आधारावर दर्शविले आहेत

² लोक लेखा संवितरणाचे आकडे सकल आधारावर दर्शविले आहेत

2.2 निधीचे स्रोत आणि वापर

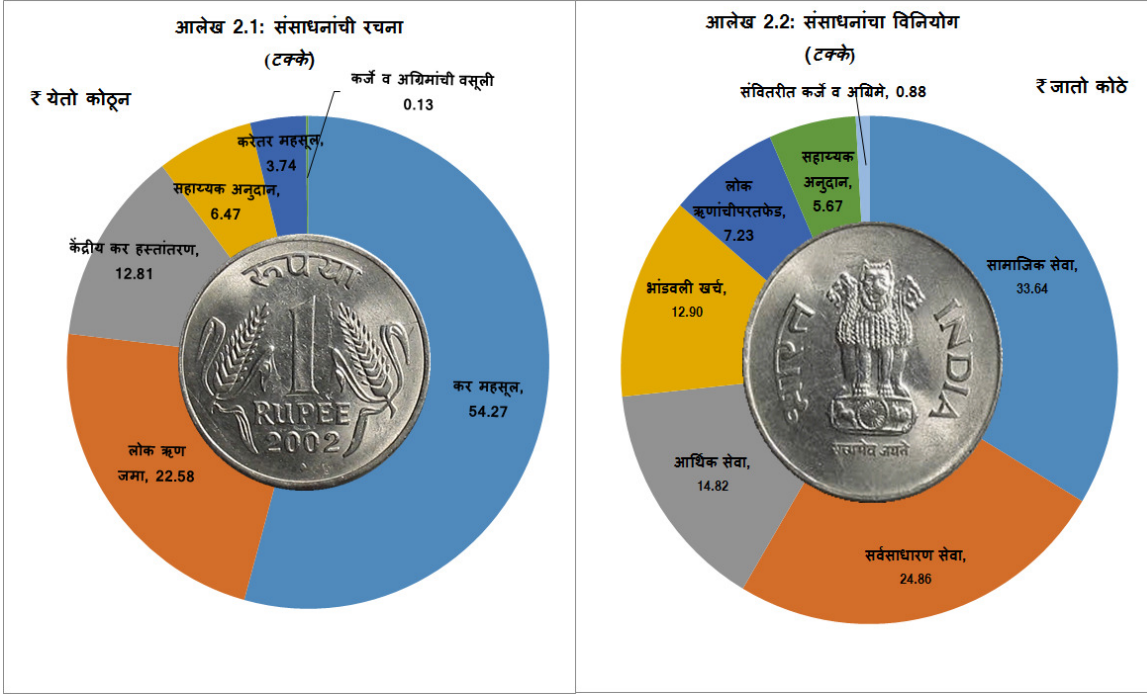
तक्ता 2.2 मध्ये 2023-24 मधील राज्याच्या निधीचे स्रोत आणि वापराच्या आकडेवारीची 2022- 23 सोबत तुलना केली आहे. आलेख 2.1 आणि 2.2 मध्ये टक्केवारीच्या स्वरूपात 2023-24 मधील एकत्रित निधीच्या जमा आणि एकत्रित निधीतून होणाऱ्या खर्चाचा तपशील दर्शविला आहे.

2023-24 मध्ये राज्य शासनाने ₹ 4,30,596.46 कोटी महसुली जमेच्या तुलनेत ₹ 4,44,350.46 कोटीचा महसुली खर्च केला परिणामी, महसुली तूट ₹ 13,754 कोटी झाली.

तक्ता 2.2: 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान निधीचे स्रोत आणि वापराचा तपशील

(₹ कोटीत)

तपशील		2022-23	2023-24	वाढ (+)/घट (-)
स्रोत	भारतीय रिझर्व्ह बँकेमधील आरंभीची रोख शिल्लक	77692.29	81490.71	3798.42
	महसुली जमा	405677.93	430596.46	24918.53
	कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	642.62	742.20	99.58
	लोक ऋण जमा (निव्वळ)	49907.05	85170.69	35263.64
	लोक लेखा जमा (निव्वळ)	21493.24	13144.70	(-)8348.54
	एकूण	555413.13	611144.76	55731.63
वापर	महसुली खर्च	407614.40	444350.46	36736.06
	भांडवली खर्च	61643.61	72573.40	10929.79
	कर्जे आणि अग्रिमांचे वितरण	4664.41	4974.16	309.75
	आकस्मिकता निधी	0	0	0
	भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडील अंतिम रोख शिल्लक	81490.71	89246.74	7756.03
	एकूण	555413.13	611144.76	55731.63
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे				

(स्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे)

परिशिष्ट 2.1 मध्ये 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीतील राज्य शासनाच्या वित्तव्यवस्थेच्या आकडेवारीची कालक्रमिक विदा देण्यात आला आहे.

2.3 राज्याची संसाधने

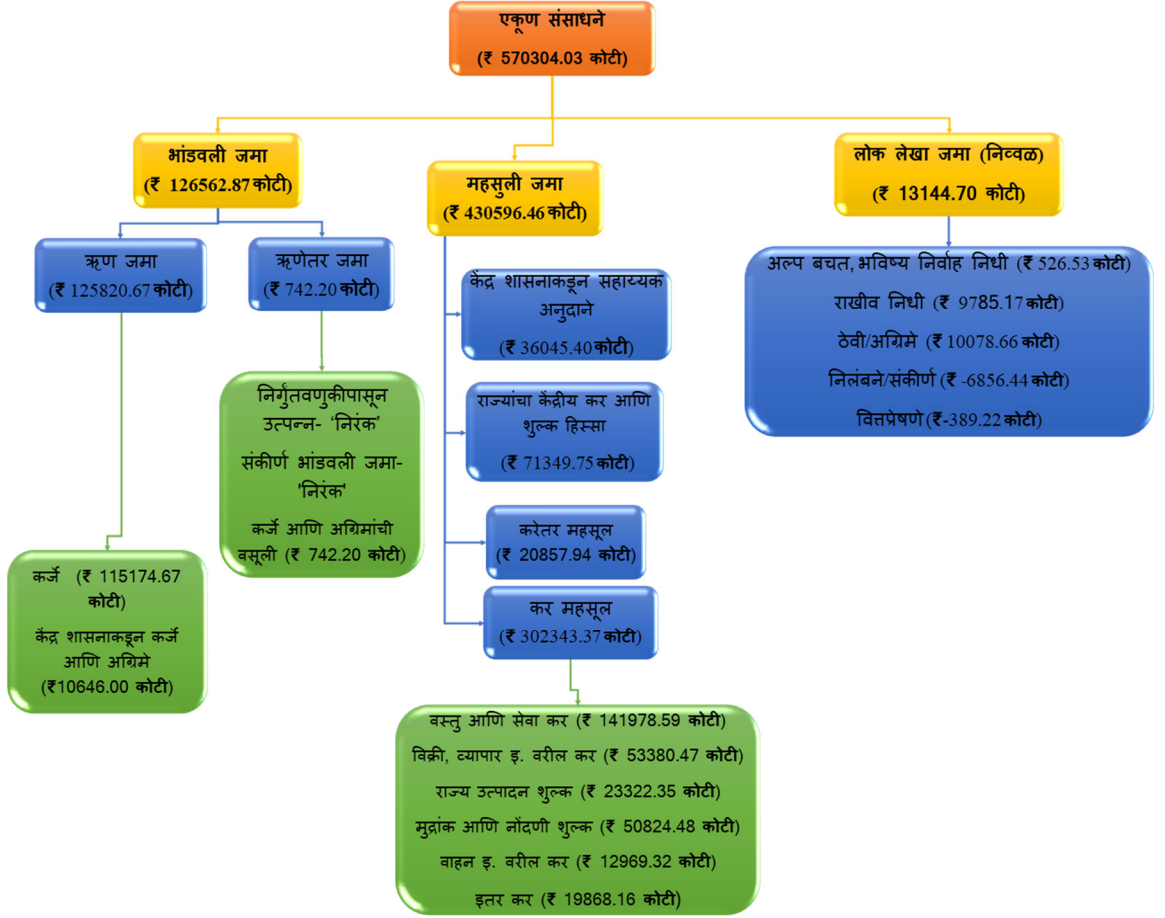
राज्याच्या संसाधनांचे वर्णन खालील प्रमाणे आहे:-

- महसुली जमा** यामध्ये स्वतःचा कर महसूल, करेतर महसूल, केंद्रीय कर आणि शुल्कातील राज्याचा हिस्सा आणि केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने यांचा समावेश असतो.
- भांडवली जमा** (ऋण आणि ऋणेतर भांडवली जमा) यामध्ये निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे आणि अग्रिमे वसुली, देशांतर्गत स्रोतांमधून ऋण जमा (बाजार कर्जे, वित्तीय संस्था/वाणिज्यिक बँकांकडून घेतलेली कर्जे) आणि केंद्र शासनाकडून कर्जे आणि अग्रिमे यासारख्या संकीर्ण भांडवली जमांचा समावेश असतो. महसुली जमा आणि भांडवली जमा या दोन्ही राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग आहेत.
- निव्वळ लोक लेखे जमा** म्हणजे, अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्तप्रेषणे इत्यादी, जे राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग नसतात अशा विशिष्ट व्यवहारांच्या संदर्भातील जमा व संवितरणे.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) अंतर्गत उभारण्यात आलेल्या लोक लेख्यांमध्ये या जमा ठेवल्या जातात आणि त्यासाठी राज्य विधिमंडळाची मंजूरी आवश्यक नसते. शासन या ठिकाणी बँकर म्हणून कार्य करते. संवितरणानंतरची शिल्लक रक्कम म्हणजे शासनाकडे वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेला निधी आहे.

2.3.1 राज्याच्या जमा

आलेख 2.1 मध्ये 2023-24 मधील राज्याच्या जमेचे घटक चित्रित केले आहेत.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

2.3.2 राज्याच्या महसुली जमा

या परिच्छेदामध्ये एकूण महसुली जमा आणि त्यांच्या घटकांमधील कल दर्शविले आहेत. यात पुढे केंद्र शासनाकडून प्राप्त जमा आणि राज्याच्या स्वतःच्या जमांमध्ये विभाजित करण्यात आलेल्या जमांचा कल दर्शविला आहे. वित्तीय लेखांच्या विवरणपत्र 14 मध्ये शासनाच्या महसुली जमांचा तपशील दिलेला असतो. यात शासनाचे स्वतःचे कर व करेतर महसूल, केंद्रीय कर हस्तांतरणे व केंद्र शासनाकडून मिळालेली सहाय्यक अनुदाने यांचा समावेश होतो.

2.3.2.1 महसुली जमांचे कल आणि वाढ

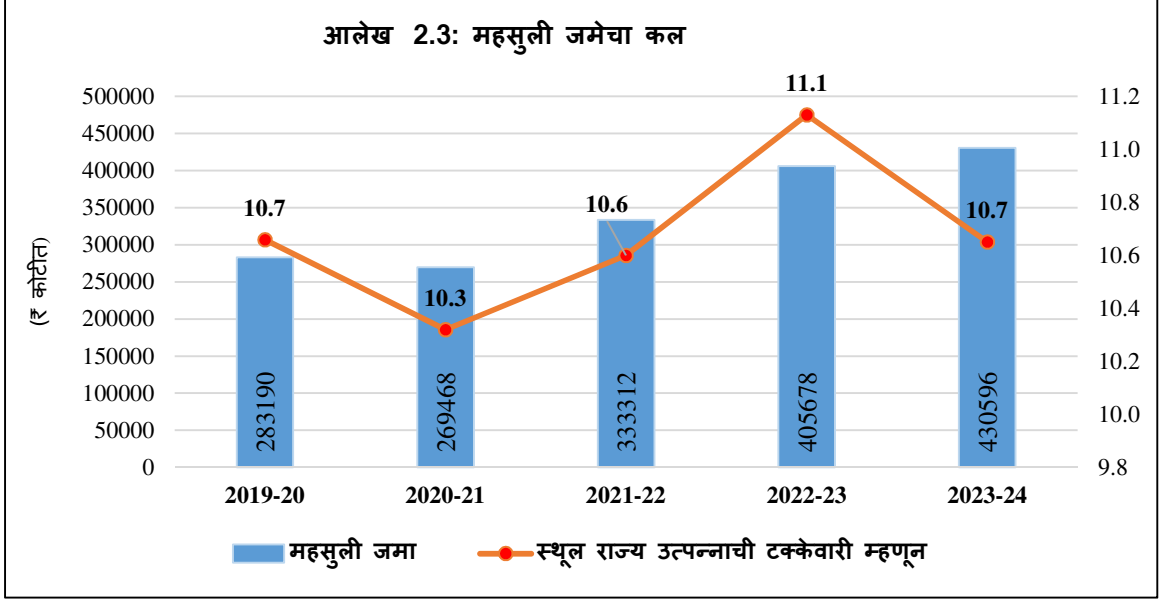
तक्ता 2.3 मध्ये 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली जमांचा कल आणि वाढ दर्शविली आहे. तसेच, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या सापेक्ष महसुली जमांचा कल आणि महसुली जमांची रचना आलेख 2.3 आणि 2.4 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.3: महसुली जमांचा कल

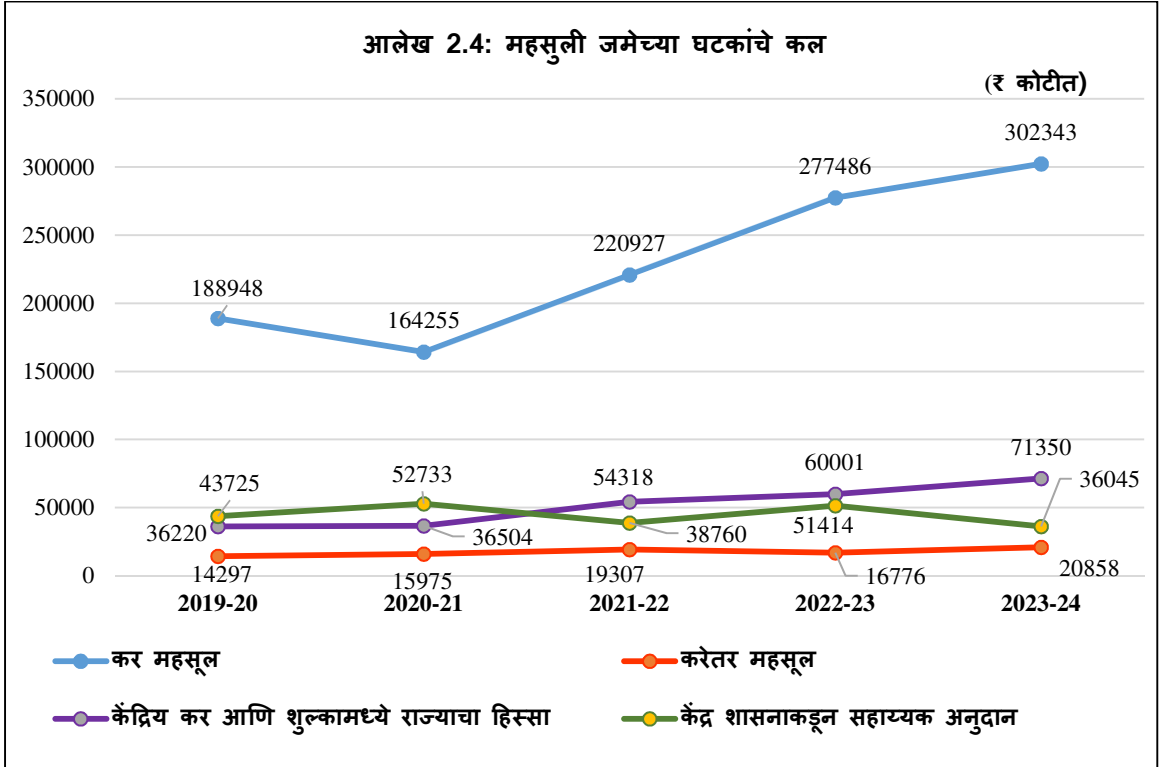
(₹ कोटीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
महसुली जमा	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46
महसुली जमांच्या वाढीचा दर (टक्के)	1.51	(-).4.85	23.69	21.71	6.14
स्वतःचा कर महसूल	188947.56	164254.98	220927.13	277486.31	302343.37
करेतर महसूल	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41	20857.94
केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40
स्वतःचा कर आणि करेतर महसूल	203244.56	180230.44	240233.83	294262.72	323201.31
स्वतःच्या महसुलाच्या वाढीचा दर (टक्के) (कर व करेतर महसूल)	(-).02	(-).11.32	33.29	22.49	9.83
स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 शृंखला)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर (टक्के)	5.06	-1.74	20.44	15.96	10.93
महसुली जमा/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	10.66	10.32	10.60	11.13	10.65
प्लावकता गुणोत्तरे³					
स्थूल राज्य देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेत राज्याच्या स्वतःच्या महसुलातील प्लावकता	*	*	1.629	1.409	0.899
* स्थूल राज्य देशांतर्गत उत्पादन आणि महसुली जमा यांच्या नकारात्मक वाढीमुळे गुणोत्तरांची गणना केली जाऊ शकत नाही.					
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे.					
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन (स्थूल राज्य उत्पन्न विदा साठी)					

³ प्लावकता हे दिलेल्या मूळ चलामधील बदलाच्या संदर्भात राजकोषीय चलाची प्रतिक्रिया दर्शविते. उदाहरणार्थ, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली प्लावकता 1.7 आहे याचा अर्थ असा आहे की स्थूल राज्य उत्पन्न जर एक टक्क्याने वाढले तर महसुली जमा तब्बल 1.7 टक्क्यांनी वाढते

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

- आलेख 2.3** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे महसुली जमा 2019-20 मधील ₹ 2,83,189.58 कोटींवरून 52.05 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये 11.04 टक्के चक्रवाढ वार्षिक विकास दराने ₹ 4,30,596.46 कोटी झाली आहे. 2023-24 मध्ये महसुली जमा मागील वर्षांच्या तुलनेत ₹ 24,918.53 कोटींनी (6.14 टक्के) वाढली आहे. तथापि, स्थूल राज्य उत्पन्नाशी महसुली जमेचे गुणोत्तर 2022-23 मधील 11.13 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 10.65 टक्क्यांवर घटले आहे.

- 2023-24 मधील महसुली जमांचा लक्षणीय भाग (75.06 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला होता, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि सहाय्यक अनुदान यांनी एकत्रितपणे 24.94 टक्के योगदान दिले.
- **तक्ता 2.3** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत राज्याच्या स्वतःच्या महसुलातील प्लावकता 2022-23 मधील 1.409 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 0.899 टक्क्यांपर्यंत घसरली आहे.
- 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्वतःचा कर महसूल ₹ 24,857.06 कोटींनी (8.96 टक्के) वाढला, करेतर महसूल ₹ 4,081.53 कोटींनी (24.33 टक्के) वाढला आणि राज्याचा केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये हिस्सा ₹ 11,348.78 कोटींनी (18.91 टक्के) वाढला, तर केंद्र शासनाकडून मिळणारे सहाय्यक अनुदान ₹ 15,368.84 कोटींनी (29.89 टक्के) घटले.

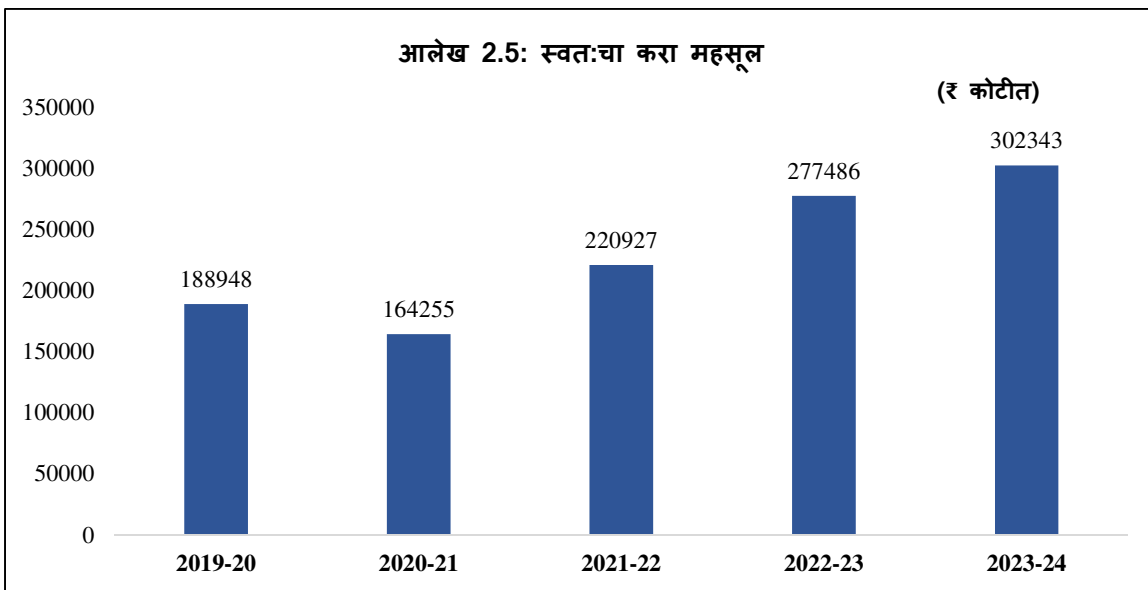
2.3.2.2 राज्याचे स्वतःचे स्रोत

केंद्रीय करांमधील राज्याचा हिस्सा हा वित्त आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारावर ठरविला जातो. केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारे सहाय्यक अनुदान हे केंद्रीय कर जमेच्या संकलनाचे प्रमाण आणि योजनांसाठी अपेक्षित केंद्रीय अर्थसहाय्य यावरून निर्धारित केले जाते.

अतिरिक्त स्रोतांना चालना देण्याची राज्याची कामगिरी ही कर आणि करेतर जमांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांच्या अनुषंगाने निर्धारित करणे आवश्यक आहे.

राज्याच्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कर, राज्य उत्पादन शुल्क, वाहनांवरील कर, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क, जमीन महसूल, माल व प्रवासी कर इत्यादींचा समावेश होतो.

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान राज्याचा स्वतःचा कर महसूल **आलेख 2.5** मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचे घटक तक्ता 2.4 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.4: राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचे घटक

(₹ कोटीत)

महसुली शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	
					अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक	प्रत्यक्ष
विक्री कर	37785.54	33159.76	45924.13	54568.18	56200.00	53380.47
राज्य वस्तू व सेवा कर	82601.59	69948.56	97304.89	121255.55	136041.00	141978.59
राज्य उत्पादन शुल्क	15428.34	15089.38	17220.71	21507.02	25200.00	23322.35
वाहनांवरील कर	8467.20	6655.12	9080.16	11740.42	12500.00	12969.32
मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	28706.56	25427.71	35593.58	45285.66	45000.00	50824.48
जमीन महसूल	2154.55	2062.64	3064.66	2431.41	4500.00	2689.76
माल व प्रवासी कर	773.39	13.30	393.53	1582.11	1760.00	498.14
इतर कर	13030.40	11898.51	12345.47	19115.96	16980.00	16,680.26
एकूण स्वतःचा कर महसूल	188947.57	164254.98	220927.13	277486.31	298181.00	302343.37
स्वतःच्या कर महसुलात वाढ	0.81	(-)13.07	34.50	25.60	--	8.96
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे						

- राज्याचा स्वतःचा कर महसूल 2019-20 मधील ₹ 1,88,947.57 कोटीवरून 2023-24 मध्ये 12.47 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने ₹ 1,13,395.80 कोटीनी वाढून ₹ 3,02,343.37 कोटी झाला. 2023-24 मधील राज्यातील स्वतःच्या कर महसुलाचा वाढीचा दर मागील वर्षीच्या तुलनेत 8.96 टक्के (₹ 24,857.06) होता जो 2021-22 पासून सर्वाधिक कमी होता आणि सामान्य राज्यांच्या सरासरीपेक्षा कमी होता (परिशिष्ट 2.2).
- मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मधील राज्य वस्तू व सेवा कराच्या जमांमध्ये ₹ 20,723.04 कोटीची, मुद्रांक व नोंदणी शुल्कात ₹ 5,538.82 कोटीची आणि राज्य उत्पादन शुल्कात ₹ 1,815.33 कोटीची वाढ झाल्यामुळे स्वतःच्या कर महसुलात 8.96 टक्के वाढ झाली.
- स्वतःच्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कर (46.96 टक्के), विक्री, व्यापार इत्यादींवरील कर (17.66 टक्के), मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क (16.81 टक्के), राज्य उत्पादन शुल्क (7.71 टक्के) आणि वाहनांवरील कर, जमीन महसूल, वस्तू व प्रवाशांवरील कर आणि इतर (10.86 टक्के) यांचे प्रामुख्याने योगदान आहे. वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य वस्तू व सेवा

कर यासाठी अर्थसंकल्पीय अंदाज ₹ 1,36,041 कोटी होता, ज्याच्या तुलनेत वास्तविक संकलन ₹ 1,41,978.59 कोटी होते जे अंदाजापेक्षा 4.36 टक्के जास्त होते.

- मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्कात ₹ 5,538.82 कोटींची वाढ ही मुख्यत्वे नोंदणी महानिरीक्षक आणि मुद्रांक अधिकांकडून मिळालेल्या अधिक उत्पन्नामुळे झाली आहे.
- 'इतर कर' अंतर्गत असलेले कर जसे स्थानिक भागात वस्तूंच्या प्रवेशावरील कर 2022-23 मधील ₹ 1,575.46 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 494.22 कोटींवर आला आहे. 2023-24 मध्ये वीज विक्रीवरील कर 2022-23 मधील ₹ 14,688.23 कोटींवरून ₹ 12,601.36 कोटींवर आला आहे.

राज्य वस्तू व सेवा कर

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या अभिलेख्यांनुसार/पुस्तकांनुसार राज्य वस्तू व सेवा करांची रक्कम ₹ 1,41,978.59 कोटी आहे, जी वित्तीय लेख्यांतील आकडेवारीशी जुळते. वर्ष 2023-24 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेची आकडेवारी आणि राज्य वस्तू व सेवा कराच्या वित्तीय लेख्यांमध्ये नोंदविण्यात आलेली आकडेवारी यात कोणताही तफावत नव्हती.

महसुलाची थकबाकी व निर्धारणाची थकबाकी यांचे विश्लेषण

महसुलाची थकबाकी हे शासनाला देय असलेल्या महसुलाच्या वसुलीस विलंब झाल्याचे दर्शविते. त्याचप्रमाणे, निर्धारणाची प्रलंबितता दर्शविते की संभाव्य महसुलाच्या निर्धारणातील विलंबामुळे तो अवरुद्ध झाला. दोन्ही संभाव्य महसुली जमांपासून राज्याला वंचित ठेवतात आणि परिणामी महसुली तुटीवर परिणाम करतात.

विभागांनी सादर केल्यानुसार, वर्षाच्या प्रारंभीची प्रलंबित प्रकरणे, निर्धारणासाठी नियत असलेली प्रकरणे, वर्षभरात निकाली काढण्यात आलेली प्रकरणे आणि वर्षाच्या अखेरीस निकाली काढण्यासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांचा तपशील तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.5: महसूल निर्धारणेतील थकबाकी

(₹ कोटीत)

महसुलाचे शीर्ष	आरंभीची शिल्लक (01 एप्रिल 2023)	2023-24 मध्ये निर्धारणासाठी नियत असलेली नवीन प्रकरणे	निर्धारणासाठी नियत असलेली एकूण प्रकरणे	2023-24 मध्ये निपटारा झालेली प्रकरणे	अखेरची शिल्लक (31 मार्च 2024)	निपटार्याची टक्केवारी (5 ते 4)
1	2	3	4	5	6	7
वस्तू व सेवा कर	6300	6993	13293	8546	4747	64.29
महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर	821	1295	2116	998	1118	47.16

महसुलाचे शीर्ष	आरंभीची शिल्लक (01 एप्रिल 2023)	2023-24 मध्ये निर्धारणासाठी नियत असलेली नवीन प्रकरणे	निर्धारणासाठी नियत असलेली एकूण प्रकरणे	2023-24 मध्ये निपटारा झालेली प्रकरणे	अखेरची शिल्लक (31 मार्च 2024)	निपटार्याची टक्केवारी (5 ते 4)
1	2	3	4	5	6	7
ऊसावरील खरेदी कर	0	0	0	0	0	0
प्रवेश कर	0	0	0	0	0	0
चैनीच्या वस्तूवरील कर	0	0	0	0	0	0
एकूण	7121	8288	15409	9544	5865	61.94

स्रोत: विक्रीकर सहआयुक्त/मुख्यालय 3 यांच्याकडून मिळालेली माहिती

विभागाने शोधून काढलेल्या कर चुकवेगिरीचा तपशील, परतावा प्रकरणे इत्यादी

उत्पादन शुल्क व कर आकारणी विभागाने शोधलेली कर चुकवेगिरीची प्रकरणे, अंतिम झालेली प्रकरणे आणि अतिरिक्त करासाठी करण्यात आलेली मागणी हे राज्य शासनाद्वारे करण्यात आलेल्या महसूल संकलन प्रयत्नाचे महत्वाचे निर्देशक आहे. परतावा प्रकरणांची तातडीने विल्हेवाट लावणे हे विभागाच्या कामगिरीचे महत्वपूर्ण निर्देशक आहे. परतावा प्रकरणांची मोठी प्रलंबितता लालफिती, व्यक्तीगत स्वारस्य, जलद पैशाचा (स्पीड मनीचा) प्रघात इत्यादी दर्शविते.

महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर अधिनियमांतर्गत कर चुकवेगिरीचा तपशील तक्ता 2.6 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.6 : उघडकीस आलेली कर चुकवेगिरी

अ.क्र.	महसुलाचे शीर्ष	31 मार्च 2023 रोजी प्रलंबित असलेली प्रकरणे	2023-24 मध्ये शोधलेली प्रकरणे	एकूण	निर्धारण/तपास पूर्ण झाला आहे आणि शास्तिसह अतिरिक्त मागणी इत्यादी करण्यात आली आहे अशा प्रकरणांची संख्या		31 मार्च 2024 रोजी अंतिमीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या
					प्रकरणांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)	
1	वस्तू व सेवा कर	0	76	76	30	2437.92	46
2.	विक्री, व्यापार यावरील कर/ मूल्यवर्धित कर	70	521	591	411	435.40	180

अ.क्र.	महसुलाचे शीर्ष	31 मार्च 2023 रोजी प्रलंबित असलेली प्रकरणे	2023-24 मध्ये शोधलेली प्रकरणे	एकूण	निर्धारण/तपास पूर्ण झाला आहे आणि शास्तिसह अतिरिक्त मागणी इत्यादी करण्यात आली आहे अशा प्रकरणांची संख्या		31 मार्च 2024 रोजी अंतिमीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या
					प्रकरणांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)	
3	मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	11013	11766	22779	11355	58.67	11424

स्त्रोत: विक्रीकर सहआयुक्त/मुख्यालय 3 यांच्याकडून मिळालेली माहिती

2.3.2.3 करेतर महसूल

करेतर महसुलात व्याज जमा, लाभांश व नफा, खनिकर्म जमा, विभागीय जमा इत्यादींचा समावेश होतो. 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान करेतर महसुलाचे घटक तक्ता 2.7 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.7 : राज्याच्या करेतर महसुलाचे घटक

(₹ कोटीत)

महसुली शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	
					अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक	प्रत्यक्ष
व्याज जमा	3270.69	2286.27	2617.05	2430.20	3000.00	2328.73
लाभांश व नफा	56.53	401.02	88.36	36.01	100.00	72.10
राजकोषीय सेवा	0.24	0.01	0.02	0.01	0.00	0.01
इतर करेतर जमा	10969.54	13288.16	16601.27	14310.19	21069.70	18457.10
अ) मोठे व मध्यम पाटबंधारे	133.95	103.71	414.46	234.64	3850.00	324.17
ब) नगर विकास	1320.13	986.15	5557.29	1708.46	2000.00	1756.79
क) शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती	411.73	1001.17	617.75	483.97	600.00	548.18
ड) अलोहयुक्त खाणकाम व धातुशास्त्रीय उद्योग	3982.45	3918.31	4884.94	5578.20	6300.00	6933.25
ई) इतर किंवा संकीर्ण	5121.28	7278.82	5126.83	6304.92	8319.70	8894.72
एकूण	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41	24169.70	20857.94

स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान करेतर महसूल राज्याच्या एकूण महसुली उत्पन्नाच्या चार ते सहा टक्के होता. करेतर महसूल 2019-20 मधील ₹ 14,297 कोटीवरून ₹ 6,560.93 कोटींनी वाढून 2023-24 मध्ये 9.90 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने ₹ 20,857.94 कोटी झाला. त्यात मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 4,081.53 कोटीची (24.32 टक्के) वाढ झाली. 2022-23 मध्ये वाढीचा दर नकारात्मक होता. उद्योग विभागाकडून खनिज सवलत नियम, 1960 अंतर्गत अधिक जमा संकलन आणि महसूल व वन विभागाकडून गौण खनिज उत्खनन नियमांतर्गत

वाढीव जमा यामुळे ही वाढ प्रामुख्याने अ-लोहीय खनिकर्म व धातुकर्म उद्योगांतर्गत (₹ 6,933.25 कोटी) झाली.

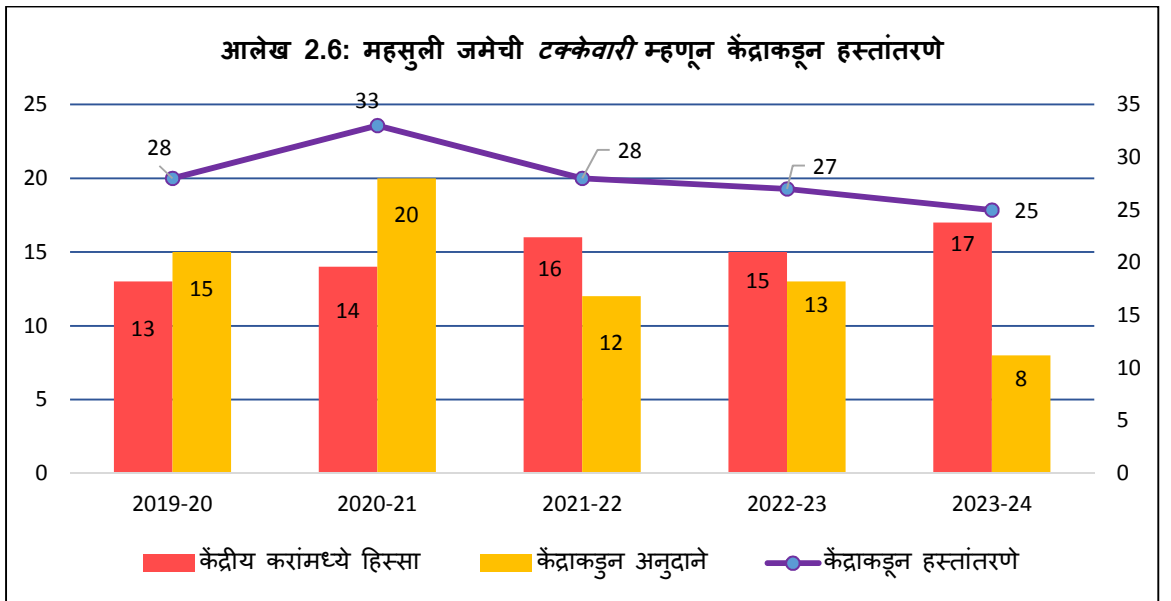
व्याज प्राप्तीचा एक प्रमुख स्रोत म्हणजे राज्याच्या अतिरिक्त रोख शिल्लक रकमेच्या गुंतवणुकीतून मिळणारे व्याज. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या (आरबीआय) नियमानुसार, राज्याने ठेवलेली रोख शिल्लक केंद्र शासनाच्या 14 दिवसांच्या कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली जाते. तात्कालिक गरजेपेक्षा जास्त रोख शिल्लक केंद्र शासनाच्या 91 दिवसांच्या कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली जाते. 31 मार्च 2024 अखेरीस राज्य शासनाच्या रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखांतर्गत पडून असलेल्या ₹ 23,221.70 कोटींवर ₹ 902.28 कोटींचे व्याज मिळाले.

मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये राज्यातील करेतर महसुलाचा वाढीचा दर 24.33 टक्के होता, तर सर्वसाधारण राज्यांचा सरासरी वाढीचा दर 14.62 टक्के होता (परिशिष्ट 2.2).

2.3.2.4 केंद्रीय हस्तांतरणे

केंद्र शासनाकडून होणारी हस्तांतरणे प्रामुख्याने वित्त आयोगाच्या शिफारशींवर अवलंबून असतात. केंद्र शासनाकडून होणाऱ्या हस्तांतरणात केंद्रीय कर आणि शुल्क मधील राज्याचा हिस्सा आणि सहाय्यक अनुदान यांचा समावेश आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाने त्यांच्या 2021-2026 च्या मुख्य अहवालात 2021-2026 साठी राज्यांना विभाजनयोग्य करांच्या एकूण 41 टक्के हस्तांतरित करण्याची शिफारस केली आहे. पंधराव्या वित्त आयोगानुसार (मुख्य अहवाल 2021-26) विभाज्य निधी संचयातील महाराष्ट्राचा हिस्सा 6.317 टक्के आहे.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत महसुली जमांच्या टक्केवारीनुसार केंद्राकडून झालेली हस्तांतरणे आलेख 2.6 मध्ये दर्शविली आहेत.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2023-24 मध्ये केंद्रीय करामध्ये राज्याचा हिस्सा ₹ 71,349.75 कोटी होता, जो मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 11,348.78 कोटींनी वाढला होता आणि केंद्र शासनाची सहाय्यक अनुदाने ₹ 36,045.40 कोटी होती, जी मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 15,368.84 कोटींनी कमी होती.

केंद्रीय कर हस्तांतरण

केंद्रीय कराच्या प्रत्यक्ष कर हस्तांतरणाच्या तुलनेत वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे तक्ता 2.8 मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 2.8: केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा: वित्त आयोगाच्या प्रक्षेपणाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

वर्ष	एकत्रित विभाज्य केंद्रीय कर आणि शुल्कातील महाराष्ट्राचा परस्पर हिस्सा	वित्त आयोग अहवालामधील प्रक्षेपण*	प्रत्यक्ष कर हस्तांतरण	तफावत
1	2	3	4	5=4-3
2015-16	चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =5.521 तक्ता 8.2 आणि सेवा करातील =5.674 तक्ता 8.3])	32146.00	28105.95	(-)4040.05
2016-17		37098.00	33714.90	(-)3383.10
2017-18		42869.00	37219.20	(-)5649.80
2018-19		49600.00	42054.20	(-)7545.80
2019-20		57452.00	36219.64	(-)21232.40
2020-21	पंधरावा वित्त आयोग (पहिला अहवाल 2020-21) [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =6.135]	52465.00	36504.01	(-)15961
2021-22	पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार (मुख्य अहवाल 2021-26) [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =6.317]	41603.17	54318.06	12714.89
2022-23		46280.10	60000.97	13720.87
2023-24		52076.00	71349.75	19273.75

* संबंधित वित्त आयोगाचे अहवाल

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत केंद्रीय करामधील राज्याच्या हिश्याच्या विविध घटकांचे हस्तांतरण तक्ता 2.9 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.9: केंद्रीय कर हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	10277.86	10894.03	16016.73	16950.64	21653.88
एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	0	0	0	0	0
निगम कर	12349.52	10979.94	15127.69	20125.45	21415.89
निगम कराव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	9676.68	11252.46	16519.71	19634.49	24732.80
सीमा शुल्क	2295.84	1969.98	3910.76	2358.10	2500.38
संघ उत्पादन शुल्क	1596.26	1231.49	2057.21	739.80	946.20
सेवा कर	0.00	151.51	627.83	93.76	13.30

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
विक्रेय वस्तू व सेवांवरील इतर कर व शुल्क ⁴	23.48	24.60	58.13	98.73	87.30
केंद्रीय कर हस्तांतरणे	36219.64	36504.01	54318.06	60000.97	71349.75
मागील वर्षीच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी	(-13.87)	0.79	48.80	10.46	18.91
महसुली जमेमध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणाची टक्केवारी	12.79	13.55	16.30	14.79	16.57
स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

2023-24 मध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणात मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 11,349.78 कोटीची (18.91 टक्के) वाढ झाली होती. 'केंद्रीय वस्तू व सेवा कर' आणि 'निगम कराव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर' अंतर्गत ही वाढ झाली होती. केंद्रीय कर हस्तांतरणाची महसुली जमेशी टक्केवारी 2022-23 मधील 14.79 टक्क्यांवरून वाढून 2023-24 मध्ये 16.57 टक्के झाली.

केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान केंद्र शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदाने तक्ता 2.10 मध्ये तपशीलवार दर्शविली आहेत.

तक्ता 2.10: केंद्र शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदाने

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
योजनेतर अनुदाने	13690.19	309.92 ^अ	1.01	0	0
राज्य योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	1723.42	0	0	0	0
केंद्रीय योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	1369.31	0.20	2.32	0.33	0
केंद्रीय पुरस्कृत योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	8806.56	(-)12.24	(-) 0.48	0	0
केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदाने	1918.42	13733.52	11782.83	16240.57	17700.18
वित्त आयोग अनुदाने	550.91	11550.00 ^अ	7693.12	9968.35	8840.63
इतर हस्तांतरणे/राज्य/विधानमंडळ असलेल्या केंद्रशासित प्रदेशांसाठी अनुदाने	15666.56	27152.06 ^ब	19280.88	25204.99	9504.59
एकूण	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40
मागील वर्षीच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी	29.89	20.60	(-)26.50	32.65	(-)29.89

⁴ संपत्ती कर, उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर, विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क यांचा समावेश आहे

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
महसुली जमेशी सहाय्यक अनुदानाची टक्केवारी	15.44	19.57	11.63	12.67	8.37
<p>अब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल केल्यामुळे अनुदाने 07 वित्त आयोग अनुदाने व 08 इतर हस्तांतरणेला हस्तांतरित</p> <p>अ) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल झाल्यामुळे 07 - वित्त आयोग अनुदाने - 104- राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी सहाय्यक अनुदाने अंतर्गत घेतलेल्या राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये सहाय्यक अनुदानापोटी योगदान (₹ 3,222.00 कोटी)</p> <p>ब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल झाल्यामुळे 08-इतर हस्तांतरण/विधिमंडळ असलेली राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांना अनुदान 106- राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीत योगदानासाठी अनुदानापोटी अर्थसहाय्य (₹ 420.12 कोटी)</p> <p>स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे</p>					

2023-24 मध्ये महसुली जमांमध्ये सहाय्यक अनुदानाचा हिस्सा 8.37 टक्के होता. 2023-24 मध्ये केंद्र शासनाकडून राज्याला केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठीच्या अनुदानाचा (₹ 17,700.18 कोटी) हिस्सा प्राप्त झालेल्या एकूण अनुदानाच्या 49.10 टक्के होता. वित्तीय आयोगाच्या अनुदानात ₹ 1,127.72 कोटीची (11.31 टक्के) लक्षणीय घट झाल्यामुळे 2023-24 मध्ये केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारी अनुदाने ₹ 15,368.84 कोटींनी (29.89 टक्के) कमी झाली आहेत.

अन्य हस्तांतरणात केंद्रीय रस्ते आणि पायाभूत सुविधा निधीचे अनुदान समाविष्ट आहे जे 2022-23 मधील ₹ 1,084.15 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 886.63 कोटीपर्यंत घटले. त्याचप्रमाणे, वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे झालेल्या महसुलाच्या नुकसानीपोटी प्राप्त झालेली भरपाई 2022-23 मधील ₹ 24,120.84 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 8,617.96 कोटी इतके कमी झाले.

केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदाने

2023-24 मध्ये केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी प्राप्त झालेल्या ₹ 17,700.18 कोटींच्या अनुदानापैकी मोठी रक्कम खालीलप्रमाणे देण्यात आली.

2023-24 मध्ये सर्वासाठी घरकुल योजनेंतर्गत अंमलबजावणी अभिकरणांना (प्रधान मंत्री आवास योजना) ₹ 1,542.85 कोटी अनुदाने प्राप्त झाली (2022-23 मध्ये ₹ 917.54 कोटी).

समग्र शिक्षा अभियान - ₹ 1,001.19 कोटी (2022-23 मध्ये ₹ 900.00 कोटी).

स्वच्छ भारत अभियान - ₹ 625.38 कोटी (2022-23 मध्ये ₹ 83.75 कोटी).

प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना - ₹ 1,110.80 कोटी (2022-23 मध्ये ₹ 742.99 कोटी).

एकल नोडल अभिकरण

केंद्र शासन, वित्तीय मंत्रालय, व्यय विभाग, नवी दिल्ली यांनी 3 मार्च 2021 च्या कार्यालय जापन क्र. 1(13)/पीएफएमएस/एफसीडी/2020 अन्वये अशी तरतूद केली आहे की प्रत्येक राज्य शासन प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी एकल नोडल अभिकरण नियुक्त करेल. राज्य

शासनाने शासकीय कामकाज करण्यासाठी अधिकृत केलेल्या अनुसूचित वाणिज्य बँकेत खाते असलेले स्वतंत्र एकल नोडल अभिकरण स्थापन केले आहे. कार्यपद्धतीनुसार, राज्य शासनाने तदनुरूप राज्य शासनाच्या हिश्यासहित त्यांच्या खात्यात प्राप्त झालेला केंद्राचा हिस्सा एकल नोडल अभिकरणाच्या खात्यात हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे. .

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली अहवालानुसार, राज्य शासनाला वर्षभरात केंद्राच्या हिश्यापोटी ₹ 15,568.58 कोटी प्राप्त झाले. 31 मार्च 2024 पर्यंत शासनाने ₹ 13,169.82 कोटीचा केंद्राचा हिस्सा आणि ₹ 18,007.73 कोटीचा राज्याचा हिस्सा एकल नोडल अभिकरणांना हस्तांतरित केला. सहाय्यक अनुदान देयकाद्वारे एकूण ₹ 31,177.75 कोटी हस्तांतरित करण्यात आले. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली अहवालानुसार 31 मार्च 2024 रोजी ₹ 15,937.39 कोटी एकल नोडल अभिकरणांच्या बँक खात्यात अखर्चित पडून होते.

पंधरावा वित्त आयोग अनुदाने

पंधराव्या वित्त आयोगाने 2020-21 या आर्थिक वर्षाचा पहिला अहवाल आणि 2021-22 ते 2025-26 या वाढीव कालावधीसाठी अंतिम अहवाल असे दोन अहवाल सादर केले. पंधराव्या वित्त आयोगाने आपत्ती प्रतिसादासह आपत्ती निवारणासाठी निधी निर्माण करण्याची शिफारस केली आहे, ज्याला आता एकत्रितपणे राष्ट्रीय आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी आणि राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी असे संबोधले जाईल.

पंधराव्या वित्त आयोगाची अनुदाने, केंद्र शासनाकडून प्रत्यक्ष वाटप आणि राज्य शासनाकडून पंचायती राज संस्था आणि नागरी स्थानिक संस्था, राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन आणि आरोग्य क्षेत्रांना देण्यात येणारी अनुदाने यांचा तपशील तक्ता 2.11 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.11: पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र शासनाकडून मुक्त करण्यात आलेली अनुदाने

(₹ कोटीत)

पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस (2023-24)			
घटक	शिफारस	केंद्र शासनाने प्रत्यक्ष मुक्त केलेल	राज्य शासनाने मुक्त केलेले
1	2	3	4
(i) पंचायती राज संस्थांना अनुदाने	4510.00	3699.78	3699.78
(अ) बद्ध अनुदान	1804.00	1479.94	1479.94
(ब) अवबद्ध अनुदान	2706.00	2219.84	2219.84
(ii) नागरी स्थानिक संस्थांना अनुदाने*	2323.00	1304.50	1304.50
(अ) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे (वातावरणातील हवेची गुणवत्ता तसेच घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी)	1313.00	827.00	827.00
(ब) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येची शहरे सोडून इतर शहरे (पिण्याचे पाणी, पर्जन्य जल संवर्धन,	606.00	286.50	286.50

पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस (2023-24)			
घटक	शिफारस	केंद्र शासनाने प्रत्यक्ष मुक्त केलेल	राज्य शासनाने मुक्त केलेले
1	2	3	4
घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी बद्ध अनुदाने)			
(क) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येची शहरे वगळून (स्थानिक गरजांसाठी अवबद्ध अनुदाने)	404.00	191.00	191.00
स्थानिक संस्थांसाठी एकूण	6833.00	5004.28	5004.28
राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (केंद्राचा हिस्सा)	3552.00	3275.40	3275.40
राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (राज्याचा हिस्सा)	1184.00	1060.00	1060.00
आरोग्य क्षेत्रासाठी अनुदाने	1397.00	563.05	563.05
एकूण	12966.00	9902.73	9902.73
स्त्रोत: पंधरावा वित्त आयोग अहवाल आणि महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेली माहिती. केंद्र शासनाच्या वितरण आदेशानुसार			

वरील तक्त्यावरून निदर्शनास आले की, या तिन्ही घटकांतर्गत केंद्र शासनाने दिलेली प्रत्यक्ष अनुदाने पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीपेक्षा कमी होती. शिवाय नागरी स्थानिक संस्थांच्या अनुदानासंदर्भात ₹ 1,304.50 कोटींची मुक्त केलेली रक्कम 2022-23 या आर्थिक वर्षीच्या रोखलेल्या हिश्याशी संबंधित आहे, जे दर्शविते की 2023-24 या वर्षासाठी पंधराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केल्यानुसार अनुदाने केंद्र शासनाने मुक्त केली नाही.

पंचायती राज संस्थांच्या अनुदानांतर्गत केंद्र शासनाने 2023-24 मध्ये मुक्त केलेल्या ₹ 2,219.84 कोटीच्या 'बद्ध अनुदाना' मध्ये 2022-23 या आर्थिक वर्षातील रोखलेल्या हिश्याच्या ₹ 42.32 कोटींच्या रकमेचा समावेश आहे, त्याचप्रमाणे ₹ 1,479.94 कोटींच्या अवबद्ध अनुदानात 2022-23 या आर्थिक वर्षीच्या रोखलेल्या हिश्याच्या ₹ 28.25 कोटींचा समावेश आहे. त्यामुळे पंधराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या रकमेपेक्षा केंद्र शासनाने 'अवबद्ध अनुदाना' संदर्भात दिलेली प्रत्यक्ष रक्कम ₹ 1,226.06 कोटींनी कमी होती.

त्याचप्रमाणे आरोग्य क्षेत्र अनुदानाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष देण्यात आलेली अनुदाने शिफारशीपेक्षा ₹ 833.95 कोटींनी कमी होती.

राज्य वित्त आयोग

पंधराव्या वित्त आयोगाने 2021-2026 च्या त्यांच्या मुख्य अहवालात शिफारस केली होती की सर्व राज्यांनी राज्य वित्त आयोगांची स्थापना करावी आणि त्यांच्या शिफारशींवर कार्यवाही करावी आणि मार्च 2024 किंवा त्यापूर्वी राज्य विधिमंडळाला त्यावर केलेल्या कार्यवाहीबद्दल स्पष्टीकरणात्मक

जापन सादर करावे. मार्च 2024 नंतर राज्य वित्त आयोग आणि या अटीच्या संदर्भात घटनात्मक तरतुदींचे पालन न करणाऱ्या राज्याला कोणतेही अनुदान देण्यात येऊ नये.

महाराष्ट्राच्या 2020-25 या कालावधीसाठीच्या पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना मार्च 2018 मध्ये करण्यात आली आणि ऑगस्ट 2019 मध्ये शिफारशीसह त्यांचा अहवाल शासनाला सादर करण्यात आला, जो डिसेंबर 2020 मध्ये राज्य विधिमंडळात सादर करण्यात आला. आयोगाने 169 शिफारशी केल्या होत्या, त्यापैकी 134 शिफारशी राज्य शासनाने स्वीकारल्या. (डिसेंबर 2020) शिफारशीच्या अंमलबजावणीबाबतची माहिती प्रतीक्षित आहे (ऑगस्ट 2024).

2.3.3 भांडवली जमा

भांडवली जमांमध्ये निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली, देशांतर्गत स्रोतांकडून कर्ज जमा (बाजार कर्ज, वित्तीय संस्था/व्यावसायिक बँकांकडून घेतलेली कर्जे) आणि केंद्र शासनाकडून कर्जे आणि अग्रिमे यासारख्या संकीर्ण भांडवली जमांचा समावेश होतो. राज्याच्या निव्वळ भांडवली जमा मध्ये लोक ऋण फेडल्यानंतरचे निव्वळ लोक ऋण जमा अधिक इतर भांडवली जमा समाविष्ट असतात.

भांडवली जमेच्या वाढीचा कल आणि त्याचे घटक तक्ता 2.12 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.12: भांडवली जमेच्या वाढीचा कल आणि त्याचे घटक

(₹ कोटीत)

राज्याच्या जमेचे स्रोत	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
भांडवली जमा	34142.43	62541.72	55732.40	50549.67	85912.89
कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
ऋणतर जमा	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
निव्वळ लोक ऋण जमा	32527.56	60929.37	54553.52	49907.05	85170.69
अंतर्गत ऋण	32610.31	46903.98	37043.37	40702.63	77072.21
वृद्धी दर (टक्क्यात)	2079.73	43.83	(-) 21.02	9.88	89.35
केंद्र शासनानेकडून कर्जे आणि अग्रिमे	(-)82.75	14025.39	17510.15	9204.42	8098.48
वाढीचा दर (टक्क्यात)	(-)85.91	17049.11	24.85	(-)47.43	(-)12.02
ऋण भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	3479.49	87.32	(-)10.46	(-)8.52	70.66
ऋणतर भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	0.66	(-)0.16	(-) 26.88	(-)45.49	15.50
भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	1258.63	83.18	(-)10.89	(-)9.3	69.96
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

2023-24 मध्ये राज्याच्या निव्वळ भांडवली जमा (निव्वळ लोक ऋण व ऋणतर जमा) मागील वर्षीच्या तुलनेत 69.96 टक्क्यांनी वाढल्या. 2023-24 मध्ये भांडवली जमांमध्ये निव्वळ लोक ऋण जमेचा हिस्सा 99.14 टक्के होता. निव्वळ भांडवली जमेतील वाढ मागील वर्षीच्या तुलनेत अंतर्गत ऋणामध्ये न झालेल्या 89.35 टक्के वाढीमुळे होती.

2023-24 मध्ये केंद्र शासनाचे निव्वळ कर्ज आणि अग्रिमे ₹ 9,411.67 कोटींनी कमी झाले. 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान केंद्र शासनाकडून निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमांमध्ये वाढ झाली ती वस्तु व सेवा कराच्या भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे लागोपाठ कर्ज मिळाल्यामुळे, जे सामान्यतः महसुली जमा म्हणून प्राप्त होते परंतु राज्य शासनाला 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान ऋण जमांच्या अंतर्गत लागोपाठ कर्ज म्हणून प्राप्त झाले होते ज्यासाठी राज्यावर परतफेडीची कोणतीही जबाबदारी नव्हती.

2.3.4 संसाधनेला चालना देण्याची राज्याची कामगिरी

संसाधनेला चालना देण्याची राज्याची कामगिरी ही स्वतःचा कर आणि करेतर जमांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या स्वतःच्या संसाधनेच्या अनुषंगाने निर्धारित केली जाते. पंधरावा वित्त आयोग अहवाल आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज (2023-24) यामधील प्रक्षेपणाच्या तुलनेत राज्याच्या वर्ष 2023-24 चा स्वतःचा प्रत्यक्ष कर आणि करेतर जमा तक्ता 2.13 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.13: 2023-24 मध्ये प्रक्षेपणांच्या तुलनेत स्वतःचा कर आणि करेतर जमा

(₹ कोटीत)

	पंधराव्या वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे	अर्थसंकल्पीय अंदाज	प्रत्यक्ष	च्या तुलनेत प्रत्यक्षाच्या तफावतीची टक्केवारी	
				अर्थसंकल्पीय अंदाज	पंधराव्या वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे
स्वतःचा कर महसूल	233935	298181.00	302343.37	1.4	29.24
करेतर महसूल	20054	24169.70	20857.94	(-)13.7	4.01

स्त्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे, पंधरावा वित्त आयोग अहवाल, अर्थसंकल्पीय दस्तावेज

स्वतःच्या कर महसूलात, प्रत्यक्ष महसूल पंधराव्या वित्त आयोगाने आणि अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार केलेल्या मूल्यांकनापेक्षा जास्त होता. अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत, राज्याच्या करेतर महसूल संसाधनांच्या चालनेत लक्षणीय घट आढळली. तथापि, पंधराव्या वित्त आयोगाच्या संदर्भात कोणतीही घट आढळून आली नाही.

2.4 संसाधनांचा वापर

राज्य शासनावर राजकोषीय जबाबदाऱ्यांच्या विधिविधानांच्या चौकटीत खर्च करण्याची, तर त्याच वेळी चालू असलेल्या राजकोषीय सुधारणा व राज्याची एकत्रीकरण प्रक्रिया यांचा प्रभाव भांडवली पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक क्षेत्राच्या विकासासाठी निर्देशित खर्चावर परिणाम होणार नाही याची सुनिश्चिती करण्याची जबाबदारी असते. उप-परिच्छेदांसह हे परिच्छेद राज्यातील खर्चाचे विश्लेषण दर्शवितात.

2.4.1 खर्चाची वृद्धी आणि रचना

भांडवली खर्च: प्रकल्पाच्या पहिल्या बांधकामासाठी झालेले सर्व खर्च तसेच सेवेसाठी खुले करण्यापूर्वीच्या मधल्या काळात देखरेखीसाठी झालेले खर्च तसेच सक्षम प्राधिकाऱ्यांद्वारे तयार करण्यात आलेल्या नियमांतर्गत मंजूर करण्यात आलेले अतिरिक्त काम आणि सुधारणासाठी केलेले खर्च इत्यादि भांडवली खर्च म्हणून वर्गीकृत करण्यात येतात.

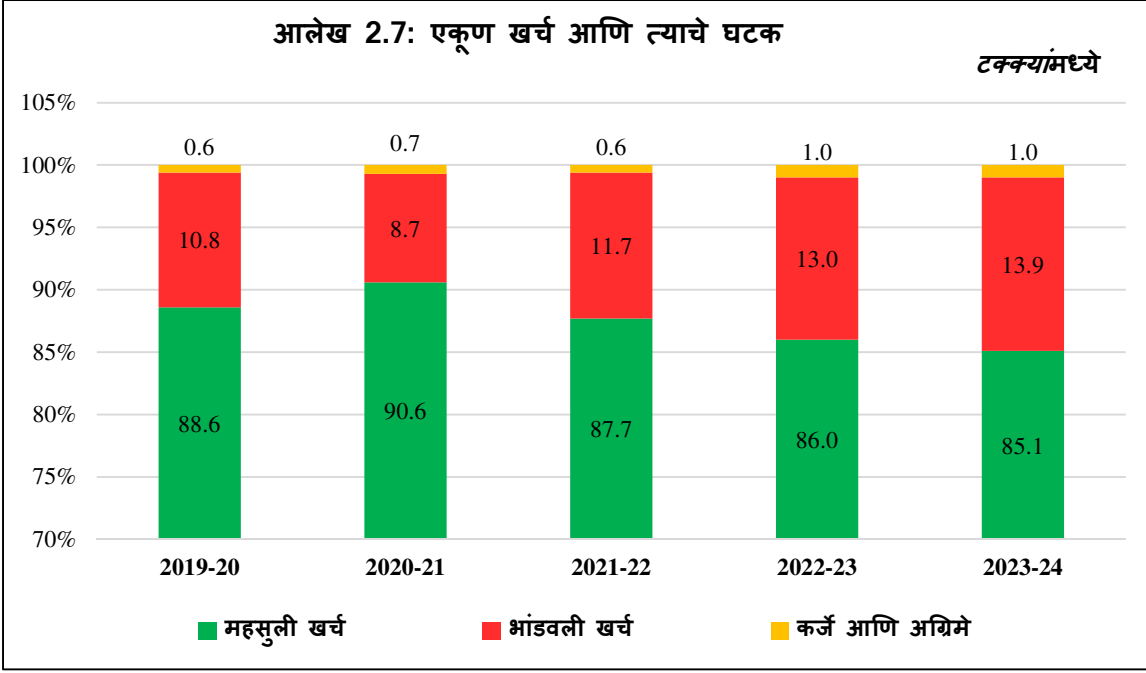
महसुली खर्च: मालमत्ता सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेले परिरक्षा, दुरुस्ती, देखभाल यांवरील खर्च व कार्यान्वयन खर्च, तसेच संस्था दररोज सुरळीतपणे सुरु ठेवण्यासाठी आस्थापना आणि प्रशासकीय खर्चासह इतर सर्व खर्च महसुली खर्च म्हणून वर्गीकृत करण्यात येतात.

मागील पाच वर्षांत (2019-20 ते 2023-24) एकूण खर्च, त्याची रचना आणि स्थूल राज्य उत्पन्नामधील त्याचा सापेक्ष हिस्सा तक्ता 2.14 आणि आलेख 2.7 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 2.14: एकूण खर्च आणि त्याचे घटक

(₹ कोटीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण खर्च	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
भांडवली खर्च	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
कर्जे आणि अग्रिमे	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार					
एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	12.75	13.12	12.68	13.00	12.90
महसुली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	11.30	11.90	11.12	11.18	10.99
भांडवली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	1.37	1.14	1.48	1.69	1.79
कर्जे आणि अग्रिमे/स्थूल राज्य उत्पन्न	0.07	0.09	0.08	0.13	0.12
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

एकूण खर्च हा 2019-20 मधील ₹ 3,38,690.64 कोटीवरून 2023-24 मध्ये ₹ 5,21,898.02 कोटी इतका लक्षणीय वाढला. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण खर्च 2019-20 मधील 12.75 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 12.90 टक्क्यांवर पोहोचला होता.

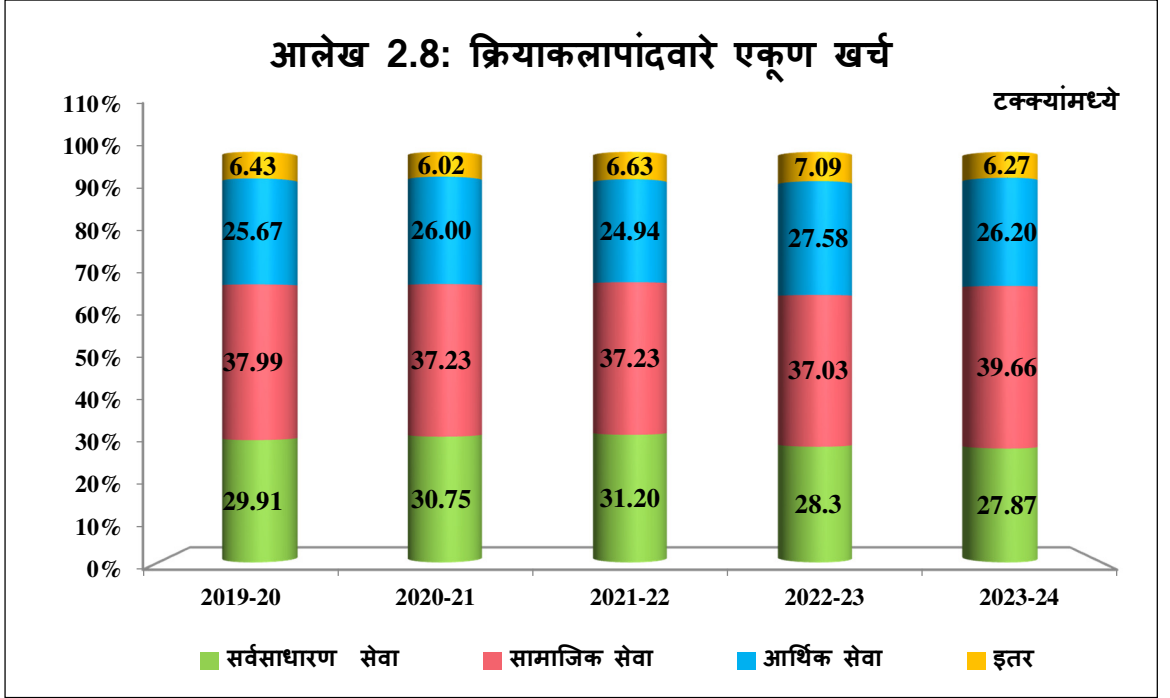
क्रियकलापांच्या बाबतीत, एकूण खर्चाचे विभाजन हे व्याज प्रदानासहित सर्वसाधारण सेवा, सामाजिक सेवा, आर्थिक सेवा यावरील खर्च, सहाय्यक अनुदाने आणि कर्जे व अग्रिमे असे करता येईल. एकूण खर्चातील या घटकांचा सापेक्ष हिस्सा तक्ता 2.15 व आलेख 2.8 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.15 : खर्चाच्या विविध क्षेत्रांचा सापेक्ष हिस्सा

(टक्केवारीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
सर्वसाधारण सेवा	29.91	30.75	31.20	28.30	27.87
सामाजिक सेवा	37.99	37.23	37.23	37.03	39.66
आर्थिक सेवा	25.67	26.00	24.94	27.58	26.20
इतर (स्थानिक संस्थांना दिलेली अनुदाने आणि शासकीय कर्मचाऱ्यांना दिलेली कर्जे)	6.43	6.02	6.63	7.09	6.27

स्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

या घटकांचा सापेक्ष हिस्सा 2019-2020 ते 2023-24 कालावधी दरम्यान किरकोळ आंतर-वर्षीय फरकांसह स्थिरता दर्शवितो.

2.4.2 महसुली खर्च

सेवांचा विद्यमान स्तर कायम राखण्यासाठी व मागील दायित्वांच्या प्रदानाकरिता महसुली खर्च करण्यात येतो. महसुली खर्चांमध्ये वेतन आणि मजुरी, व्याज प्रदाने, निवृत्तीवेतन, भांडवली कामांचे कार्यचालन आणि देखभाल यावरील खर्च, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सहकारी, अशासकीय संस्था आणि इतर यांना अर्थसहाय्य आणि हस्तांतरणे यांचा समावेश होतो.

प्रशासकीय सेवा, सामाजिक सेवा आणि आर्थिक सेवा यांसारख्या विविध कार्यात्मक श्रेणींमध्ये देखील खर्चाचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. सामाजिक आणि आर्थिक सेवांवरील खर्च, भौतिक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणि मानव संसाधन विकासासाठी केला जातो आणि, म्हणून, उत्पादक मानला जातो, तर सामान्य प्रशासन आणि ऋण सेवांवरील खर्च अनुत्पादक मानला जातो.

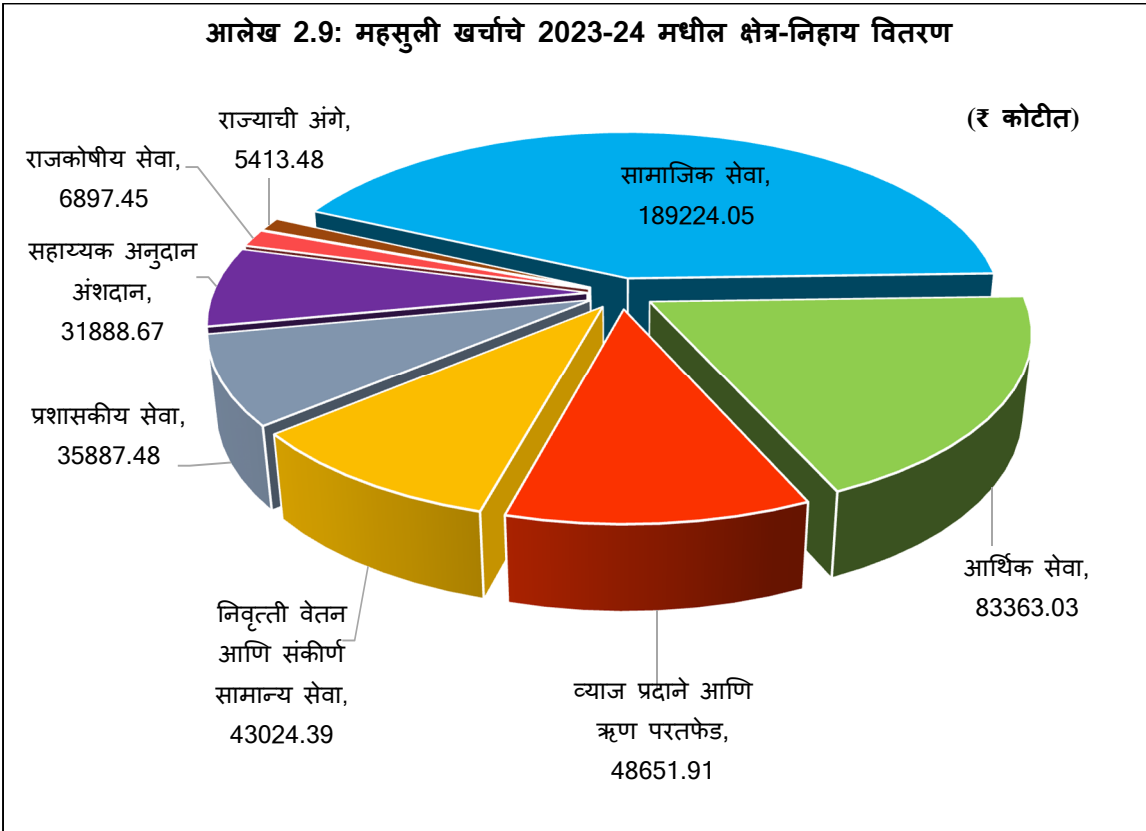
एकूण महसुली खर्च, त्याचा वाढीचा दर, त्याचे एकूण खर्च आणि स्थूल राज्य उत्पन्न यांच्याशी गुणोत्तर व स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वाढीव बदलांच्या तुलनेत महसुली खर्चातील वाढीव बदलाचे गुणोत्तर तक्ता 2.16 मध्ये दर्शविले आहे. 2023-24 च्या महसुली खर्चाचे क्षेत्र-निहाय वाटप आलेख 2.9 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.16: महसुली खर्च - मूलभूत मापदंड

(₹ कोटीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण खर्च	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
महसुली खर्चाचा वृद्धी दर (टक्के)	12.46	3.43	12.58	16.57	9.01
महसुली खर्च/एकूण खर्च (टक्के)	88.67	90.65	87.69	86.01	85.14
महसुली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	11.30	11.90	11.12	11.18	10.99
महसुली खर्च/महसुली जमा (टक्के)	106.04	115.27	104.91	100.48	103.19
स्थूल राज्य उत्पन्न	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वृद्धी दर (टक्के)	5.06	(-).1.74	20.44	15.96	10.93
याच्याशी महसुली खर्चातील बदलाचे गुणोत्तर					
स्थूल राज्य उत्पन्नामधील बदल	2.462	*	0.615	1.038	0.824
महसुली जमांमधील बदल	8.307	*	0.531	0.764	1.468
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					
* स्थूल राज्य उत्पन्न आणि महसुली जमेतील नकारात्मक वाढीमुळे गुणोत्तर काढता आले नाही.					

आलेख 2.9: महसुली खर्चाचे 2023-24 मधील क्षेत्र-निहाय वितरण

(स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

2023-24 मध्ये, महसुली खर्च एकूण खर्चाच्या 85.14 टक्के होता. महसुली खर्चाचा वाढीचा दर 2022-23 मधील 16.57 टक्क्यांपर्यंत घटला.

2.4.2.1 महसुली खर्चातील प्रमुख बदल

2022-23 या मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 या चालू वर्षात राज्याच्या महसुली खर्चाशी संबंधित विविध लेखाशीर्षांच्या अंतर्गत लक्षणीय तफावतीचा तपशील तक्ता 2.17 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.17: वर्ष 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये महसुली खर्चातील तफावत

(₹ कोटीत)

लेखांचे मुख्य शीर्ष	2022-23	2023-24	वाढ (+)/ घट (-)
2049- व्याज देयके	41689.16	45651.91	3962.75
2071-निवृत्तीवेतन आणि इतर निवृत्ती लाभ	43108.66	42629.22	(-)479.44
2202-सामान्य शिक्षण	76076.91	85859.72	9782.81
2216-गृहनिर्माण	3784.31	5156.11	1371.80
2217- शहरी विकास	13300.33	15832.72	2532.39
2225- अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग आणि अल्पसंख्याकांचे कल्याण	18745.51	22871.53	4126.02
2235- सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण	7301.06	10889.69	3588.63
2401- पीक संवर्धन	8354.15	17121.95	8767.80
2435-इतर कृषी कार्यक्रम	5582.13	4.31	(-)5577.82
2505 - ग्रामीण रोजगार	5175.42	3194.23	(-)1981.19
3054 - रस्ते आणि पूल	10257.49	8602.06	(-)1655.43
3604- स्थानिक संस्था आणि पंचायती राज संस्थांना नुकसान भरपाई आणि अभिहस्तांकन	32874.49	31888.67	(-)985.82
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे			

वर्ष 2023-24 मध्ये सामान्य शिक्षण, गृहनिर्माण आणि अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय समाज आणि अल्पसंख्याक यांचे कल्याण यांवरील खर्चात वाढ झाल्याने महसुली खर्चात लक्षणीय वाढ झाली.

2.4.2.2 अनिवार्य खर्च

राज्य शासनाच्या महसुली लेख्यावरील अनिवार्य खर्चात व्याज प्रदाने, वेतन व मजुरी आणि निवृत्तीवेतने यावरील खर्च यांचा समावेश असतो. शासकीय साधनसंपत्तीवर त्यांचा प्रथम भार असतो

वर उल्लेखिलेल्या व्यतिरिक्त, निश्चित खर्चाच्या काही बाबी आहेत ज्या सामान्यतः फेरफार केल्या जाऊ शकत नाहीत किंवा बदलल्या जाऊ शकत नाहीत किंवा परिवर्तनीय नसून व्यवहारांप्रमाणे भांडवली खर्चासारख्या वैधानिकरित्या वार्षिक स्तरावर आवश्यक असतात. उदाहरणार्थ, खालील बाबींना अपरिवर्तनीय खर्च मानले जाऊ शकते:

- स्थानिक संस्थांना हस्तांतरण - वेतन आणि भत्त्यांसाठी स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरणे (भांडवली खर्चासाठी वैधानिक हस्तांतरण/हस्तांतरण).
- राखीव निधीतील अंशदानाच्या वैधानिक गरजा - एकत्रित कर्ज निवारण निधीत अंशदान हमी विमोचन निधी, राज्य आपत्ती सौम्यीकरण /प्रतिसाद निधी इत्यादी.

- (iii) आकस्मिकता निधीची भरपाई - वर्षभरात परत केलेली रक्कम.
- (iv) उपकर राखीव निधी/इतर संस्थेकडे हस्तांतरित करणे, जे कायदेशीररित्या आवश्यक आहे.
- (v) प्राप्त केंद्रीय निधीच्या तुलनेत केंद्र पुरस्कृत योजनांचा हिस्सा- एकल नोडल अभिकरणाला हस्तांतरित करावयाच्या/राज्याने खर्च केलेल्या राज्याच्या हिश्याची रक्कम.
- (vi) व्याजधारण निधीच्या शिल्लक रकमेवरील व्याजाचे प्रदान गुंतविल्याप्रमाणे भरणे आणि लोक ऋणावरील व्याज भारित खर्च-व्याज प्रदाने म्हणून भरणे.

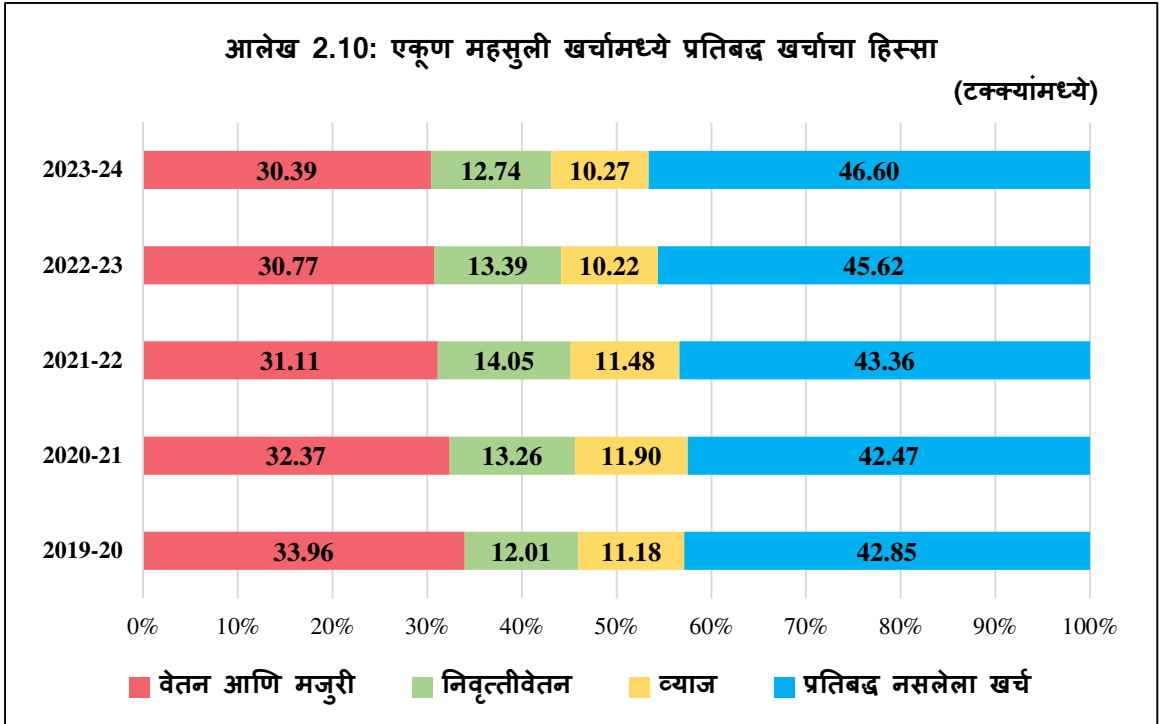
अनिवार्य खर्चातील वाढत्या कलामुळे शासनाला विकास क्षेत्रासाठी कमी परिवर्तनशीलता मिळते. अनिवार्य आणि अपरिवर्तनशील खर्च आणि त्याच्या घटकांच्या कलाचे विश्लेषण तक्ता 2.18 मध्ये दर्शविले आहे आणि महसुली खर्चातील अनिवार्य खर्चाचा हिस्सा आलेख 2.10 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.18: अनिवार्य आणि अपरिवर्तनशील खर्चाचे घटक

(₹ कोटीत)

अनिवार्य खर्चाचे घटक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
वेतन व मजुरी*	101981.24	100529.17	108791.45	125409.39	135044.82
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	36077.52	41194.31	49112.25	54575.45	56598.13
व्याज प्रदाने	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
एकूण	171619.49	178693.25	198061.74	221674.00	237294.86
अपरिवर्तनशील खर्चाचे घटक					
स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण	7038.57	8633.00	4336.90	5400.44	5004.28
राखीव निधीतील अंशदान	11202.91	6136.00	9935.54	6514.42	7854.69
आकस्मिकता निधीची भरपाई	8000	0	0	0	0
राखीव निधी/इतर संस्था यांना उपकर हस्तांतरण	0	0	0	0	0
प्राप्त केंद्रीय निधीच्या तुलनेत केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या भाग भांडवलाचे अंशदान (राज्याचा हिस्सा + केंद्राचा हिस्सा)	18639.70	13145.50	21143.66	29214.31	26471.78
व्याजधारण निधीच्या शिल्लक रकमेवरील व्याजाचे प्रदान गुंतविल्याप्रमाणे भरणे आणि लोक ऋणावरील व्याज भारित खर्च-व्याज प्रदाने म्हणून भरणे.	472.65	702.85	667.83	232.61	552.39
एकूण	45353.83	28617.35	36083.93	41361.78	39883.14
महसुली जमेच्या टक्केवारीत					
अनिवार्य खर्च					
वेतन व मजुरी*	36.01	37.31	32.64	30.91	31.36

अनिवार्य खर्चाचे घटक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	12.74	15.29	14.73	13.45	13.14
व्याज प्रदाने	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60
एकूण	60.60	66.32	59.42	54.64	55.11
अपरिवर्तनीय खर्च					
एकूण	16.02	10.62	10.83	10.20	9.26
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीत					
वेतन व मजुरी*	33.96	32.37	31.11	30.77	30.39
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	12.01	13.26	14.04	13.39	12.74
व्याज प्रदाने	11.18	11.90	11.48	10.22	10.27
एकूण	57.15	57.53	56.63	54.38	53.40
अपरिवर्तनीय खर्च					
एकूण	15.10	9.21	10.32	10.15	8.98
बिगर- अनिवार्य महसुली खर्च	128685.72	131916.51	151624.15	185934.64	207055.60
महसुली खर्चाची टक्केवारी	42.85	42.47	43.36	45.62	46.60
एकूण खर्चाची टक्केवारी	38.00	38.50	38.02	39.23	39.67
अर्थसहाय्य	28385.98	40861.58	29137.2	43150.79	48053.50
बिगर- अनिवार्य खर्चाची टक्केवारी म्हणून अर्थसहाय्य	22.06	30.98	19.22	23.21	23.21
* सहाय्यक अनुदानातून देण्यात येणारे वेतन समाविष्ट स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2023-24 मध्ये अनिवार्य खर्च हा राज्याच्या महसुली जमांच्या 55.11 टक्के आणि महसुली खर्चाच्या 53.40 टक्के होता. मागील वर्षीच्या तुलनेत अनिवार्य खर्च ₹ 15,620.86 कोटींनी (7.05 टक्के) वाढला.

वेतन व मजुरी

पाच वर्षांच्या कालावधीत (2019-20 ते 2023-24) वेतन आणि मजुरीवरील खर्च 2019-20 मधील ₹ 1,01,981.24 कोटींवरून ₹ 33,063.58 कोटींनी (32.42 टक्के) वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 1,35,044.82 कोटी झाला. मागील वर्षीच्या तुलनेत चालू वर्षात महसुली खर्चातील त्याचा हिस्सा किंचित घटला आणि 2023-24 मध्ये महसुली खर्चात त्याचा हिस्सा 30.39 टक्के होता.

व्याज प्रदाने

2023-24 मध्ये व्याज प्रदानांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 3,962.75 कोटींची (9.51 टक्के) वाढ झाली. चालू वर्षात बाजार ऋणावरील व्याजदरात ₹ 3,966.54 कोटींची वाढ झाली असून 'राज्यासाठी इतर कर्जे' अंतर्गत गट ऋणावरील व्याज ₹ 944.44 कोटींनी वाढले.

निवृत्तीवेतन प्रदाने

नोव्हेंबर 2005 पूर्वी भर्ती झालेल्या राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांना निवृत्तीवेतन आणि इतर सेवानिवृत्ती लाभांवर वर्षभरात ₹ 56,598.13 कोटी (महसुली खर्चाच्या 12.74 टक्के) खर्च झाला. मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 2,022.68 कोटींची वाढ झाली होती.

2.4.2.3 राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमधील परतफेड न केलेली दायित्वे

शासनाने नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर राज्य शासकीय सेवेत रुजू होणाऱ्या सर्व नवीन प्रवेशितांसाठी 'राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना' लागू केली. त्यांचे अंशदान सुरुवातीला लोक लेखा (मुख्य शीर्ष '8342-117-परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना') मध्ये वर्गीकृत करण्यात आले. राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजनेच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, कर्मचारी आणि नियोक्ता या दोघांचेही अंशदान पुढील गुंतवणूकीसाठी नियुक्त अधिकाऱ्यांकडे म्हणजेच नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड/विश्वस्त बँकेकडे ठेवण्यात यावे ही राज्य शासनाची जबाबदारी आहे. राज्य शासन निधी नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडकडे हस्तांतरित करण्यापूर्वी तो निधी विश्वस्त बँकेमध्ये एक चालू खाते उघडून त्यात ठेवला जातो.

महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना प्रणाली संरचना स्वीकारली (ऑक्टोबर 2005) आणि 1 नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर भर्ती झालेल्या राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना लागू केली. मान्यताप्राप्त आणि अनुदानित शैक्षणिक संस्था, बिगर-कृषी विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये आणि कृषी विद्यापीठे, जिल्हा परिषद इत्यादी ज्यांना विद्यमान निवृत्तीवेतन योजना आणि सामान्य भविष्य निर्वाह निधी योजना लागू

होती, अशा सेवांमध्ये भर्ती झालेल्या कर्मचाऱ्यांनाही परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना लागू होती.

राज्य शासनाने, नोव्हेंबर 2005 रोजी व त्यानंतर भर्ती झालेल्या राज्य शासन, जिल्हा परिषद, मान्यताप्राप्त व अनुदानित शिक्षण संस्था, कृषी/बिगर-कृषी विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये, जलसंपदा विभागांतर्गतची महामंडळे यामध्ये नियुक्त झालेल्या कर्मचाऱ्यांसाठीही राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना ऑगस्ट 2014 मध्ये लागू केली. योजनेच्या संदर्भात, कर्मचारी त्याच्या/तिच्या मूळ वेतन आणि महागाई भत्त्याच्या 10 टक्के अंशदान देतात आणि मूळ वेतन आणि महागाई भत्त्याच्या 14 टक्के अंशदान राज्य शासनाद्वारे दिले जाते. वित्त मंत्रालयाच्या 31 जानेवारी 2019 च्या अधिसूचनेनुसार 01.04.2019 पासून कर्मचाऱ्यांच्या अंशदानाचा दर 14 टक्क्यांपर्यंत वाढवण्यात आला आहे. संपूर्ण निधी नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड/विश्वस्त बँकेमार्फत नियुक्त व्यवस्थापकाकडे हस्तांतरित केला जाईल.

अर्थ मंत्रालय, केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार (सप्टेंबर 2008) तात्पुरता उपाय म्हणूनही '8342-117' इतर ठेवी अंशदान निवृत्तीवेतन योजना' या लेखा शीर्षातर्गत कोणतेही योगदान ठेवले जाणार नाही. तक्ता 2.19 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 31 मार्च 2024 रोजी वरील प्रमुख शीर्षकाखाली ₹ 4,405.73 कोटी उपलब्ध असल्याचे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले.

तक्ता 2.19: गेल्या पाच वर्षातील राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणाली अंतर्गत झालेल्या व्यवहारांचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक	कामगाराचे योगदान	राज्य शासनाचे योगदान	एकूण	नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडला वितरीत	नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडला कमी वितरण
1	2	3	4	5	6	7
2019-20	7082.67	2554.41	2,494.40	12131.48	3403.90	8727.58
2020-21	8727.58	2,462.94	2,870.56	14061.08	3418.82	10642.26
2021-22	10642.26	1967.65	3143.22	15753.13	6702.99	9050.14
2022-23	9050.14	2421.72	4186.79	4186.79	8194.05	7464.60
2023-24	7464.60	2447.61	3197.66	13109.87	8704.14	4405.73

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

वर्ष 2023-24 मध्ये राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणाली मधील एकूण योगदान ₹ 5,645.27 कोटी {कर्मचाऱ्यांचे} योगदान ₹ 2,447.61 कोटी (स्तर-1 ₹ 2,290.01 कोटी) आणि शासनाचे योगदान ₹ 3,197.66 कोटी} होते. शासनाने लोक लेख्यातील 8342-117 परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना' या लेख्यांतर्गत ₹ 8,704.14 कोटी हस्तांतरित केले. राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमध्ये

शासनाचे योगदान ₹ 8.35 कोटींनी⁵ कमी होते, परिणामी महसुली खर्च त्या प्रमाणात कमी झाला. 31 मार्च 2024 पर्यंत ₹ 4,405.73 कोटीची संचयी शिल्लक अद्याप नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडकडे हस्तांतरित झालेली नाही/करावयाची होती.

राज्य शासनाने कारणे तपासून कर्मचाऱ्यांचे योगदान वेळेत नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड मध्ये पूर्णपणे हस्तांतरित व्हावे, यासाठी यंत्रणा उभी करावी.

अपरिवर्तनीय खर्च

अपरिवर्तनीय खर्च ज्यामध्ये इतर समाविष्ट घटकांबरोबर स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण आणि राखीव निधीतील अंशदान जे 2019-20 मधील ₹ 45,353.83 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 39,883.14 कोटीपर्यंत घटले. महसुली खर्चात अपरिवर्तनीय खर्चाचा हिस्सा 2022-23 मधील 10.15 टक्क्यांच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये 8.98 टक्के होता. 2023-24 मध्ये अपरिवर्तनीय खर्च मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 1,478.64 कोटींनी (3.57 टक्के) घटला.

2.4.2.4 अर्थसहाय्य

राज्य शासनाने सन 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत दिलेले अर्थसहाय्य तक्ता 2.20 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.20 : 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत अर्थसहाय्यावरील खर्च

	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
अर्थसहाय्य (₹ कोटीत)	28385.98	40861.58	29137.20	43158.36	48053.50
महसुली जमेच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्य	10.02	15.16	8.74	10.64	11.16
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्य	9.45	13.16	8.33	10.59	10.81
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

अर्थसहाय्यावरील खर्च 2019-20 मधील ₹ 28,385.98 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 48,053.50 कोटी वाढला म्हणजेच 2019-20 मधील एकूण महसुली खर्चाच्या 10.02 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 11.16 टक्के झाला. चालू वर्षादरम्यान अर्थसहाय्याचा महसुली खर्चात 10.81 टक्के हिस्सा आणि महसुली जमांमध्ये 11.16 टक्के हिस्सा होता.

उद्योग, ऊर्जा व कामगार, कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आणि मत्स्यव्यवसाय, अन्न व नागरी पुरवठा आणि गृह या विभागांनी मोठ्या खर्चाची अर्थसहाय्य म्हणून नोंद केली.

⁵ शासनाने करावयाच्या ₹ 3,206.01 कोटी (14 टक्के) योगदानापैकी परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेमध्ये राज्य शासनाने ₹ 3,197.66 कोटी योगदान दिले

- उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभागाने ₹ 17,314.49 कोटींचे (36.03 टक्के) अर्थसहाय्य कृषि पंप ग्राहकांना ऊर्जा दरात सवलत (₹ 7,355.91 कोटी), 'प्रोत्साहन पॅकेज योजना'⁶ (₹ 5,700 कोटी), औद्योगिक ग्राहकांना ऊर्जा दरात सवलत (₹ 1,200 कोटी) आणि यंत्रमाग उद्योजकांना ऊर्जा दरात सवलत (₹ 1,982 कोटी) दिली.
- कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास व मत्स्यव्यवसाय विभागाने एकूण ₹ 15,561.84 कोटी सवलत म्हणून खर्च केले ज्यात प्रामुख्याने नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेवर (₹ 5,512 कोटी) आणि प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेतर्गत अधिमूल्य अर्थसहाय्य (₹ 5,154.32 कोटी) यासाठी खर्च केले.
- महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचे (₹ 3,935 कोटी) झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी परिवहन आयुक्तांनी ₹ 3,960 कोटींचे अनुदान दिले.
- सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने ₹ 2,606 कोटींचे अनुदान दिले, त्यापैकी अनुसूचित जाती व नवबौद्ध लोकांसाठी असलेल्या घरकुल योजनेसाठी ₹ 1,357 कोटींचे अनुदान देण्यात आले.
- अन्न व नागरी पुरवठ्याने दिलेल्या ₹ 2,956.97 कोटींच्या अनुदानात प्रामुख्याने अन्नधान्य व्यवहारातील तूट भरून काढण्यासाठी (₹ 1,069.55 कोटी), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी (₹ 831.47 कोटी) आणि केंद्रीय आधारभूत किंमत योजनेतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी (₹ 823.12 कोटी) देण्यात आलेल्या अनुदानाचा समावेश आहे.

2.4.2.5 स्थानिक संस्था व इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून वित्तीय सहाय्य

राज्य शासनाद्वारे स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदाने आणि कर्जांच्या माध्यमातून वित्तीय साहाय्य पुरविण्यात येते. मागील वर्षांच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदाने आणि कर्जांच्या स्वरूपात पुरविण्यात आलेल्या साहाय्याचे परिमाण तक्ता 2.21 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.21: स्थानिक संस्था इत्यादींना वित्तीय साहाय्य

(₹ कोटीत)					
संस्था	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
(अ) स्थानिक संस्था					
महानगरपालिका आणि नगरपालिका	30802.66	30101.99	36340.72	40832.22	52755.18
पंचायती राज संस्था	26620.62	28724.25	29417.83	37504.47	42463.31
एकूण (अ)	57423.28	58826.24	65758.55	78336.69	95218.49
(ब) इतर					

⁶ अल्पविकसित भागात उद्योगांच्या प्रसारास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन 1964 पासून प्रोत्साहन पॅकेज योजना या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या योजनेंतर्गत राज्याच्या विकसनशील भागात उभारण्यात येणाऱ्या नवीन/विस्तार घटकांना प्रोत्साहन पॅकेज देत आहे

संस्था	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
शैक्षणिक संस्था (अनुदानित शाळा, अनुदानित महाविद्यालये, विद्यापीठे इ.)	36674.10	35899.78	39536.97	47821.21	54108.80
विकास प्राधिकरणे	584.31	2303.49	1631.33	4511.15	3302.54
रुग्णालये आणि इतर धर्मादाय संस्था	5364.44	7345.86	9693.05	8030.81	10054.35
इतर संस्था	34158.76	29405.90	38152.96	49090.03	42184.68
एकूण (ब)	76781.61	74955.03	89014.31	109453.20	109650.37
एकूण (अ+ब)	134204.89	133781.27	154772.86	187789.89	204868.86
वेतनावर सहाय्यक अनुदान	60540.17	61045.62	65811.92	76234.13	82969.33
भांडवली मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी सहाय्यक अनुदान	1234.66	1686.84	1254.48	1891.15	2018.02
वेतनेतर सहाय्यक अनुदान	69840.58	69002.46	84254.44	100188.57	113393.83
वस्तुरूपात दिलेले सहाय्यक अनुदान	37.35	97.53	220.26	304.01	267.19
महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार सहाय्य	44.69	43.07	44.26	46.07	46.11
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

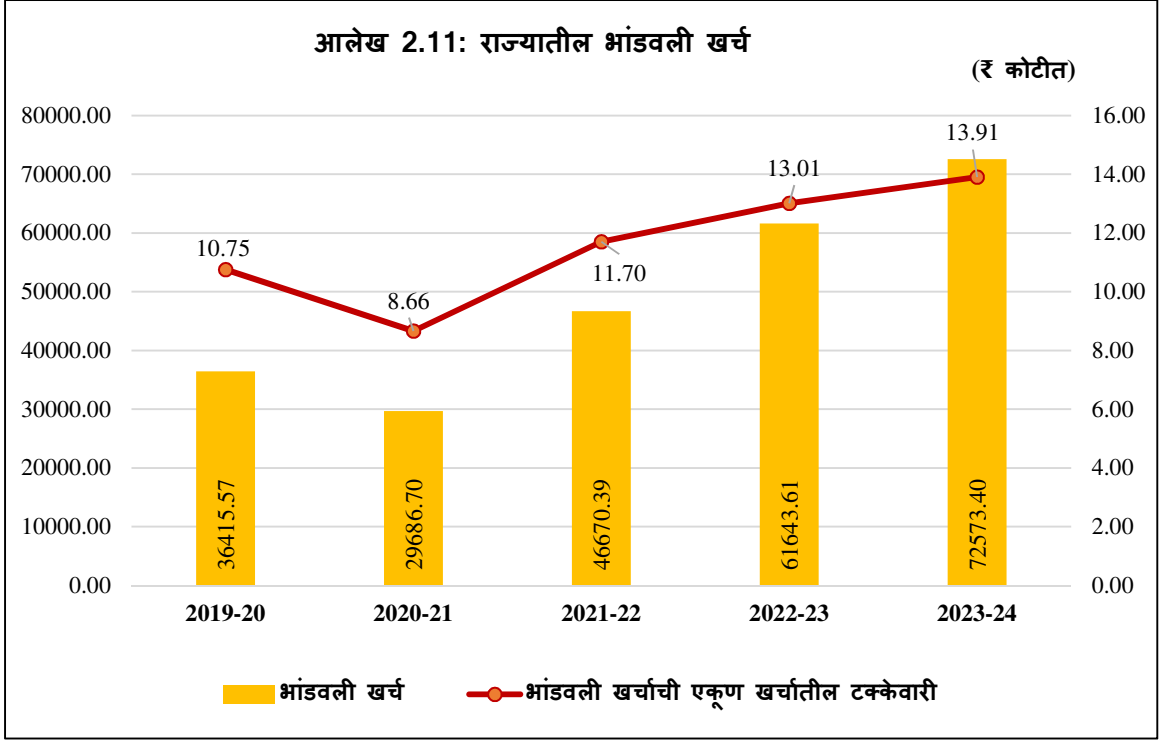
2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना देण्यात येणाऱ्या वित्तीय साहाय्यात ₹ 16,881.8 कोटींनी (21.55 टक्के) वाढ झाली. राज्य शासनाने 2022-23 मधील ₹ 24,448.79 कोटींच्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे उद्भवलेल्या महसुलाच्या नुकसानीसाठी महानगरपालिकांना ₹ 26,851.24 कोटींचे साहाय्य दिले.

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान 'इतर' श्रेणीतील अनुदानित संस्थांना भरीव साहाय्य प्राप्त झाले होते. अनुदानित संस्थांची नोंद 'इतर' श्रेणी अंतर्गत करणे, आणि राज्य शासनाच्या संबंधित अनुदान देणाऱ्या विभागांकडे निर्माण केलेल्या मालमत्तेचा तपशील नसणे ही चिंतेची बाब आहे, कारण यामुळे असे व्यवहार अपारदर्शक होतात.

भांडवली मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी देण्यात येणाऱ्या वित्तीय साहाय्यात (केंद्र शासन आणि राज्य शासन), वस्तुरूपी साहाय्यात, वेतन आणि वेतनेतर उद्देशासाठी देण्यात येणाऱ्या वित्तीय साहाय्यात 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 20,030.51 कोटींनी (11.21 टक्के) वाढ झाली. मागील पाच वर्षांत वेतन व वेतनेतर घटकावरील साहाय्यात सातत्याने वाढ होत असल्याचेही निदर्शनास आले. राज्य शासनाद्वारे देण्यात आलेल्या एकूण साहाय्यापैकी वेतन, वेतनेतर, भांडवली मालमत्तेची निर्मिती आणि वस्तुरूपातील सहाय्यक अनुदानात वित्तीय साहाय्याचा हिस्सा अनुक्रमे 40.50 टक्के, 55.35 टक्के, 0.99 टक्के आणि 0.13 टक्के होता.

2.4.3 भांडवली खर्च

भांडवली खर्च हा प्रामुख्याने रस्ते, इमारती इत्यादी सारख्या स्थिर पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीवरील खर्च असतो. पाच वर्षांच्या कालावधीतील (2019-20 ते 2023-24) एकूण खर्चाच्या तुलनेत भांडवली खर्चाचा कल आलेख 2.11 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2023-24 मध्ये, भांडवली खर्च (₹ 72,573.40 कोटी) एकूण खर्चाच्या 13.91 टक्के होता 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान भांडवली खर्चात 17.73 टक्के (₹ 10,929.79 कोटी) वाढ झाली. 2023-24 दरम्यान ₹ 72,573.40 कोटींच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी ₹ 26,374.51 कोटी (36.34 टक्के) रस्ते आणि पूल यावर खर्च करण्यात आले. पाटबंधारे आणि पूर नियंत्रण कामांसाठीच्या ₹ 14,921.12 कोटी (20.56 टक्के) खालोखाल कृषी आणि संलग्न सेवांवर ₹ 5,001.79 कोटी (6.89 टक्के) खर्च करण्यात आले.

2.4.3.1 भांडवली खर्चात मोठे बदल

2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान राज्याच्या भांडवली खर्चासंदर्भात विविध लेखाशीर्षांतर्गत महत्त्वपूर्ण बदल तक्ता 2.22 मध्ये अधोरेखित केले आहेत.

तक्ता 2.22: 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील भांडवली खर्च

(₹ कोटीत)

लेखांचे मुख्य शीर्ष	2022-23	2023-24	वाढ (+)/घट(-)
4070 - इतर प्रशासकीय सेवांवरील भांडवली खर्च	1402.74	2737.43	1334.69
4210- वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य भांडवली खर्च	1724.17	3960.66	2236.49
4217 - शहरी विकासावरील भांडवली खर्च	5048.97	8042	2993.03
4402 - मृद व जलसंधारणावरील भांडवली खर्च	2152.57	3008.52	855.95
4408 - अन्न साठवणूक आणि गोदामावरील भांडवली खर्च	3228.4	120.63	(-)3107.77
4700 - मोठ्या पाटबंधान्यांवरील भांडवली खर्च	641.65	8526.66	7885.01
4701- मोठ्या व मध्यम पाटबंधान्यांवरील भांडवली खर्च	8699.91	3599.03	(-)5100.88

लेख्यांचे मुख्य शीर्ष	2022-23	2023-24	वाढ (+)/घट(-)
4702- लघु पाटबंधाऱ्यांवरील भांडवली खर्च	1617.26	2348.84	731.58
4801- वीज प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	492.52	1455.53	963.01
5054-रस्ते आणि पुलांवरील भांडवली खर्च	25795.11	26374.51	579.40
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे			

रस्ते व पुलांवरील भांडवली खर्चात, इतरांमध्येच हायब्रीड ॲन्युइटी तत्त्वावर रस्ते व पूल प्रकल्पाच्या बांधकामातील शासकीय हिस्सा म्हणून ₹ 6,645.18 कोटी, 'जिल्हा व इतर रस्त्यांसाठी'

₹ 13,016.02 कोटी आणि राज्य महामार्गासाठी ₹ 3,129.47 कोटींचा समावेश आहे. मध्यम सिंचनाच्या कामांसाठी महाराष्ट्रातील पाटबंधारे विकास महामंडळांचे भागभांडवल योगदान कमी झाल्याने मध्यम सिंचनावरील भांडवली खर्चात ₹ 5,100 कोटींची घट झाली. अन्न साठवणूक आणि गोदामांवरील भांडवली खर्चात लक्षणीय घट झाली कारण नागरी पुरवठ्यांतर्गत खर्च ₹ 2,713.69 कोटींनी कमी झाला आणि भांडवली लेख्यांवरील वसुली आणि जमा ₹ 3,833.59 कोटींनी वाढली.

2.4.3.2 भांडवली खर्चाची गुणवत्ता

शासनाने चालू वर्षात केलेल्या गुंतवणुकीचे आणि इतर भांडवली खर्चाचे विश्लेषण या विभागात सादर केले आहे.

कंपन्या, महामंडळे आणि इतर संस्थांमधील गुंतवणुकीची गुणवत्ता

ज्या कंपन्या आणि महामंडळे तोट्यात आहेत आणि ज्यांची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे संपुष्टात आली आहे, अशा कंपन्या आणि महामंडळांमधील भांडवली खर्च टिकाऊ नसतो. तोट्यात असलेल्या कंपन्या, महामंडळे आणि सहकारी संस्था, ज्यांची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे नष्ट झाली आहे, अशा कंपन्या आणि महामंडळात केलेल्या गुंतवणुकीचा आणि दिलेल्या कर्जाचा परिणाम भांडवली खर्चाच्या गुणवत्तेवर होतो. सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये गुंतविलेल्या भाग भांडवलातील गुंतवणुकीवरील परतावा आणि विविध संस्थांना देण्यात आलेल्या कर्जाच्या परतफेडीचा इतिहास हा भांडवली खर्चाच्या गुणवत्तेचा महत्त्वपूर्ण निर्धारक आहे.

शासनाने 2023-24 दरम्यान ₹ 72,573.40 कोटींच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी वैधानिक महामंडळात ₹ 18,476.99 कोटी, शासकीय कंपन्यांमध्ये ₹ 2,917.99 कोटी, ग्रामीण बँकांमध्ये ₹ 60.79 कोटी आणि सहकारी बँका/सोसायट्या आणि स्थानिक संस्थांमध्ये ₹ 52.51 कोटींची गुंतवणूक केली होती.

31 मार्च 2024 पर्यंत महाराष्ट्र राज्य शासनाने वैधानिक महामंडळे, ग्रामीण बँका, संयुक्त भाग भांडवल (स्टॉक) कंपन्या आणि सहकारी संस्थांमध्ये ₹ 2,28,950.40 कोटींची गुंतवणूक केली (तक्ता 2.23). 2023-24 मध्ये राज्य शासनाला या गुंतवणुकीवर ₹ 72.10 कोटींचा परतावा

मिळाला. 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीसाठीचा सरासरी परताव्याचा दर 0.03 टक्के होता, तर याच कालावधीत शासनाने कर्जावर सरासरी 6.43 टक्के दराने व्याज दिले.

तक्ता 2.23: गुंतवणुकीवरील परतावा

गुंतवणूक/परतावा/कर्जाचे मूल्य	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
वर्ष अखेरीस गुंतवणूक (₹ कोटीत)	165024.85	173983.84	188658.45	207442.12	228950.40
गुंतवणुकीवरील परतावा (₹ कोटीत)	56.53	401.02	88.36	36.01	72.10
गुंतवणुकीवरील परतावा (टक्के)	0.03	0.23	0.05	0.02	0.03
शासकीय कर्जावरील सरासरी व्याज दर ⁷ (टक्के)	7.32	7.19	6.96	6.58	6.43
व्याजदर आणि परतावा यांच्यातील फरक (टक्के)	(-)7.29	(-)6.96	(-)6.91	(-)6.56	(-)6.40
शासकीय कर्जावरील व्याज आणि गुंतवणुकीवरील परतावा ⁸ यांच्यातील फरक (₹ कोटीमध्ये)	(-)12030.31	(-)12109.28	(-)13036.30	(-)13613.68	(-)14652.83
⁸ वर्ष अखेरीस असलेली गुंतवणूक x व्याज दर आणि परतावा यांच्यातील फरक. (-) या चिन्हावरून असे दिसून येते की गुंतवणुकीचा दर शासकीय कर्जावरील व्याजदरापेक्षा कमी होता. स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

सहकार आयुक्त आणि सहकारी संस्थांचे निबंधक यांनी सादर केलेली माहिती असे दर्शविते की एकूण ₹ 2,847.34 कोटीची शासकीय गुंतवणूक (समभाग (इक्विटी): ₹ 54 कोटी आणि कर्ज: ₹ 2,793.34 कोटी) असलेल्या 23,089 संस्थांपैकी 12,151 संस्थांचा संचित तोटा ₹ 7,385.97 कोटी होता.

संवितरित व वसुली झालेल्या कर्जाचे प्रमाण (2019-20 ते 2023-24)

सहकारी संस्था, महामंडळे व कंपन्यांमधील गुंतवणुकीबरोबरच राज्य शासन अनेक संस्था/संस्थांना कर्ज व अग्रिमे देते. भारतीय लेखा मानक-3 नुसार विशिष्ट अटी आणि शर्तीशिवाय मंजूर केलेली कर्जे प्रामुख्याने जाहीर करणे आवश्यक आहे. अकार्यरत कंपन्यांविरुद्ध थकीत कर्जाची वसुली होण्याची शक्यता कमी आहे. 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान दिलेले कर्जे व अग्रिमांची सविस्तर स्थिती तक्ता 2.24 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.24: कर्जे व अग्रिमांची स्थिती

(₹ कोटीत)

कर्जाची रक्कम/व्याज जमा/कर्जाची किंमत	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
प्रलंबित कर्जाची आरंभीची शिल्लक	25745.56	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00
वर्षभरात वाढलेली रक्कम	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16
वर्षभरात वसूल झालेली रक्कम	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20

⁷ कर्जे व अग्रिमावर शासनाने दिलेला सरासरी व्याजदर = व्याज प्रदाने/[(राजकोषीय दायित्वांची मागील वर्षाची रक्कम + राजकोषीय दायित्वांची चालू वर्षाची रक्कम)/2]*100

कर्जाची रक्कम/व्याज जमा/कर्जाची किंमत	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
प्रलंबित कर्जाची अंतिम शिल्लक	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00	36340.95
प्राप्त व्याज	322.00	315.87	202.05	180.85	167.59
शासनाने दिलेल्या कर्ज आणि अग्रिमावरील व्याज दर ⁸	1.24	1.19	0.74	0.60	0.49
शासनाच्या थकित कर्जावर प्रदान केलेल्या व्याजाचा दर	7.32	7.19	6.96	6.58	6.43
प्रदान केलेल्या व्याजाच्या आणि प्राप्त झालेल्या व्याजाच्या दरातील फरक (टक्के)	(-)6.08	(-)6.00	(-)6.22	(-)5.98	(-)5.94
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

2.4.4 खर्चाचा प्राधान्यक्रम

राज्यात चांगल्या सामाजिक आणि भौतिक पायाभूत सुविधांची उपलब्धता सामान्यतः त्याच्या खर्चाची गुणवत्ता दर्शवते. राज्य शासनाने विकास खर्चावर-जो सामाजिक आणि आर्थिक सेवांवरील खर्च आहे, अधिक लक्ष केंद्रित करून योग्य खर्चाचे तर्कसंगतीकरण करणे महत्त्वाचे आहे. विकास खर्चावरील वाटप सुधारण्या व्यतिरिक्त, खर्चाच्या वापराची कार्यक्षमता भांडवली खर्चाशी (भांडवली खर्च + कर्जे आणि अग्रिमांचे संवितरण) एकूण खर्चाच्या गुणोत्तराने आणि शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रांवर खर्च केल्या जाणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणात देखील दिसून येते. एकूण खर्चाशी या घटकांच्या सरासरी खर्चाचे गुणोत्तर जितके जास्त असेल तितकी खर्चाची गुणवत्ता चांगली मानली जाते.

तक्ता 2.25 मध्ये 2019-20 हे आधारभूत वर्ष घेऊन 2023-24 दरम्यान एकूण खर्च, सामाजिक क्षेत्रातील खर्च, आर्थिक क्षेत्रातील खर्च आणि भांडवली खर्चाच्या संदर्भात राज्याच्या राजकोषीय प्राधान्याची तुलना सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांशी केली आहे.

तक्ता 2.25 : 2019-20 आणि 2023-24 मध्ये राज्याचे राजकोषीय प्राधान्य

(टक्केवारीत)

तपशील	एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	सामाजिक क्षेत्रातील खर्च/एकूण खर्च	आर्थिक क्षेत्रातील खर्च/एकूण खर्च	भांडवली खर्च/एकूण खर्च	शिक्षणावरील खर्च/एकूण खर्च	आरोग्यावरील खर्च/एकूण खर्च
सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांची सरासरी 2019-20	15.88	37.04	29.54	14.02	15.79	5.25
महाराष्ट्र 2019-20	12.75	37.99	25.67	11.33	18.31	4.34
सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांची सरासरी 2023-24	15.66	37.92	30.01	16.50	14.36	5.71
महाराष्ट्र 2023-24	12.90	39.66	26.20	14.86	17.18	4.63
स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24 आणि राज्य वित्त व्यवस्था लेखापरीक्षा अहवाल 2023-24 चा संकलन अहवाल						

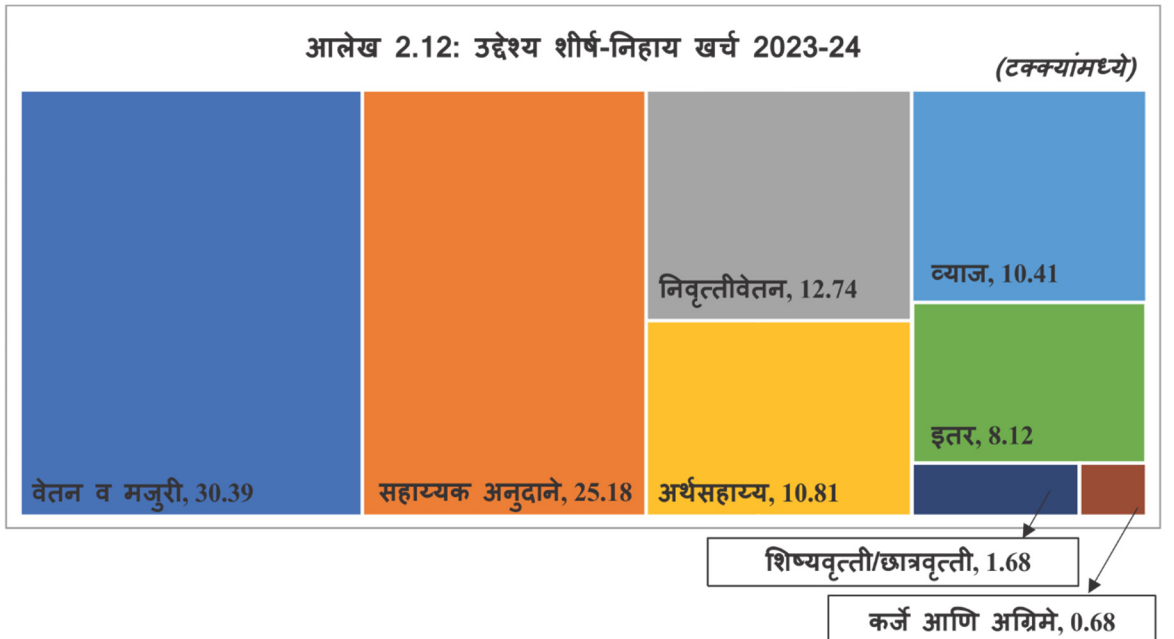
⁸ शासनाने दिलेल्या कर्ज व अग्रिमावरील व्याजदर = प्राप्त व्याज/{आरंभीची शिल्लक + कर्जे व अग्रिमांची अंतिम शिल्लक/2}*100

तक्ता 2.25 खालील बाबी दर्शवितो:

- स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या प्रमाणात 2019-20 मधील राज्य शासनाचा एकूण खर्च 12.75 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 12.90 टक्क्यांपर्यंत वाढला, तर याच कालावधीत सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीमध्ये तो 15.88 टक्क्यांवरून घटून 15.66 टक्क्यांवर आला.
- भांडवली खर्चामुळे मालमत्ता निर्मिती सुलभ होते ज्यामुळे उच्च विकासाच्या संधी निर्माण होतात. भांडवली खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले गुणोत्तर 2019-20 मधील 11.33 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 14.86 टक्क्यांपर्यंत वाढले. सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीचे हे प्रमाण याच कालावधीत 14.02 टक्क्यांवरून वाढून 16.50 टक्क्यांवर आले.
- महाराष्ट्रातील एकूण खर्चाशी शिक्षणावरील खर्चाचे गुणोत्तर 2019-20 मधील 18.47 टक्क्यांवरून घटून 2023-24 मध्ये 17.65 टक्क्यांवर गेले, तर सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीच्या बाबतीत तो याच कालावधीत 15.79 टक्क्यांवरून वाढून 17.65 टक्क्यांवर गेले.
- महाराष्ट्रातील आरोग्यावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी 2019-20 मधील 4.34 टक्के असलेले गुणोत्तर किंचित वाढून 2023-24 मध्ये 4.63 टक्क्यांवर गेले, जे 2023-24 मध्ये सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीच्या 5.71 टक्क्यापेक्षा कमी होते.

2.4.4.1 उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च

वित्तीय लेखे फक्त गौण शीर्ष स्तरापर्यंतचे व्यवहार दर्शवितात. उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च, खर्चाचे प्रयोजन/उद्देश्य ह्या बाबतीत माहिती देतो. वर्ष 2023-24 करिता उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च आलेख 2.12 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

महसुली खर्चात वेतन 30 टक्के, त्याखालोखाल सहाय्यक अनुदाने 25 टक्के, निवृत्तीवेतन 13 टक्के, व्याज 10 टक्के आणि अर्थसहाय्य 11 टक्के होते.

2.5 लोक लेखे

अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्तप्रेषण इत्यादी विशिष्ट व्यवहारांच्या संदर्भात जमा आणि संवितरणे, जे एकत्रिकृत निधीचा भाग नसतात, ते संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) अंतर्गत स्थापिलेल्या लोक लेख्यात ठेवले जातात आणि राज्य विधानमंडळाद्वारे दत्तमत-अधीन नसतात. शासन याच्या संदर्भात बँकर म्हणून काम करते. वर्षभरातील संवितरणानंतरची उर्वरित रक्कम ही शासनाकडे विविध उद्देश्याकरिता वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेला निधी असतो.

2.5.1 निव्वळ लोक लेखे शिल्लक

राज्याच्या लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक तक्ता 2.26 मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता 2.26 : लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक

(₹ कोटीत)

क्षेत्र	उपक्षेत्र	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
I.- अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादी	अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादी	1766.69	739.89	966.64	576.44	526.53
जे.-राखीव निधी	(अ) व्याजधारक राखीव निधी	3781.61	657.53	156.33	712.25	2114.00
	(ब) व्याजविरहीत राखीव निधी	6666.75	4512.62	8527.48	5247.20	7671.17
के.-ठेवी आणि अग्रिमे	(अ) व्याजधारक ठेवी	5886.57	5674.11	2105.43	1170.28	1461.75
	(ब) व्याजविरहीत ठेवी	(-)686.58	333.23	500.73	2553.55	8609.51
	(क) अग्रिमे	3.67	(-)1.20	(-)2.51	(-)1.40	7.40
एल.-निलंबने आणि संकीर्ण	(अ) निलंबने	289.60	(-)329.48	112.51	(-)29.85	15.69
	(ब) इतर लेखे	3265.52	29.13	7065.46	10737.42	(-)6870.60
	(क) विदेशी सरकारकडील लेखे	0	0.00	(-)1.60	0.00	0.00
	(ई) संकीर्ण	0.01	0.00	1.60	(-)1.15	(-)1.53
एम.- वित्तप्रेषणे	(अ) धनप्रेष (मनीऑर्डर) आणि इतर वित्तप्रेषणे	(-)1664.09	2128.66	(-)595.18	524.50	(-)390.79
	(ब) आंतर-शासकीय समायोजन लेखे	(-)4.67	(-)0.81	6.45	4.00	1.57
एकूण		19305.08	13743.68	18843.34	21493.24	13144.70
टीप: +ve डेबिट शिल्लक दर्शविते आणि -ve क्रेडिट शिल्लक दर्शविते. # निम्न पूर्णांकन						
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे						

लोक लेख्यांतील निव्वळ शिल्लक ₹ 8,348.54 कोटींनी (38.84 टक्के) घटून 2022-23 मधील ₹ 21,493.24 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 13,144.70 कोटी झाली. गेल्या वर्षीचा धनादेश वसूल झाल्यामुळे वर्षभरात जारी करण्यात आलेल्या धनादेशांपेक्षा अधिक धनादेश प्राप्त झाल्याने 'निलंबने आणि संकीर्ण' या शीर्षकाखालील 'इतर लेखे' शीर्षक ₹ 6,870.60 कोटींची ऋण शिल्लक दर्शवित होते.

2.5.2 राखीव निधी

राज्य शासनाच्या लोक लेख्यांतर्गत विशिष्ट आणि परिभाषित कारणांसाठी राखीव निधी निर्माण केला जातो. हे निधी राज्याच्या एकत्रिकृत निधीतून अंशदाने किंवा अनुदानातून निर्माण केलेले असतात.

मार्च 2024 अखेरपर्यंत राज्यात 21 सक्रिय राखीव निधी विशिष्ट कारणांसाठी राखून ठेवले होते. यापैकी, 13 निधी कार्यरत (₹ 83,148.12 कोटी) व उर्वरित आठ निधी अकार्यरत (₹ 32.23 कोटी) होते. 31 मार्च 2024 पर्यंत या निधीमधील एकूण जमा शिल्लक ₹ 83,180.35 कोटी होती, त्यापैकी ₹ 7,634.77 कोटी व्याजधारक राखीव निधी अंतर्गत आणि ₹ 75,545.58 कोटी व्याजविरहित राखीव निधी अंतर्गत होते.

या वर्षातील राखीव निधीच्या व्यवहारांचा तपशील खालील परिच्छेदांमध्ये दिलेला आहे.

2.5.2.1 एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी

राज्य शासनाने दहाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींच्या अनुषंगाने खुल्या बाजारातील कर्जांच्या परतफेडीसाठी रिझर्व्ह बँकेमार्फत चालविण्यात येणारा एकत्रित कर्ज निवारण निधी तयार (1999-2000) केला गेला. महाराष्ट्राच्या एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधीच्या घटनेनुसार राज्य शासनाने मागील वर्षांच्या अखेरीस खुल्या बाजारातील थकित कर्जांपैकी एक ते तीन टक्के कर्ज या निधीत जमा करावयाचे असते. वर्ष 2017 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने अधिसूचना क्र. सीएसएफ.1017/सीआर-17/डब्ल्यूएएम दिनांक 1 जुलै 2017 रोजी 2022-23 या आर्थिक वर्षापासून शासनाच्या थकित दायित्वांच्या परतफेडीसाठी एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधीचा वापर करण्याच्या उद्देशाने सन 2017-18 पासून लागू असलेल्या एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी योजनेत सुधारणा केली. रिझर्व्ह बँकेच्या सुधारित मार्गदर्शक तत्वांनुसार, राज्यांना मागील वर्षीच्या अखेरीस त्यांच्या थकित दायित्वांच्या (देशांतर्गत कर्ज + लोक लेखा दायित्व) किमान 0.5 टक्के रक्कम निधीत जमा करणे आवश्यक आहे. 2023-24 दरम्यान राज्य शासनाने निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक असलेल्या ₹ 3,303.77 कोटी ऐवजी ₹ 3,000 कोटी जमा केले. 31 मार्च 2024 रोजी या निधीचा एकूण संचय ₹ 67,621.08 कोटी होता.

2.5.2.2 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी

आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मधील तरतुदींच्या अनुषंगाने चक्रीवादळ, दुष्काळ, भूकंप, आग, पूर, त्सुनामी, गारपीट, भूस्खलन, हिमस्खलन, ढगफुटी, टोळधाड, हिमवर्षाव आणि थंडीची लाट यांत बळी पडलेल्या आपत्तीग्रस्तांना तात्काळ मदत देण्यासाठी होणारा खर्च भागविण्याकरीता 2010-11 मध्ये राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीची स्थापना केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने अधिसूचना क्र. डीएमयू.2021/सीआर.76/डीएम-1 दिनांक 9 सप्टेंबर 2021 अन्वये, आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम 2005 च्या कलम 48(1) (सी) अंतर्गत राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीची स्थापना केली. हा निधी राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राष्ट्र आपत्ती प्रतिसाद निधी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि राज्य शासनाने वेळोवेळी अधिसूचित केलेल्या राज्य विशिष्ट स्थानिक आपत्तीसंदर्भात आपत्ती सौम्यीकरण प्रकल्पाच्या उद्देशाने आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाने आपत्ती प्रतिसादासोबतच आपत्ती सौम्यीकरणासाठी निधी निर्माण करण्याची शिफारस केली आहे, ज्याला आता एकत्रितपणे राष्ट्रीय आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी आणि राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी असे संबोधले जाईल.

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीतील आणि राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीतील वार्षिक अंशदान केंद्र शासन व महाराष्ट्र शासन यांच्यात 75:25 या प्रमाणात आहे.

2023-24 मध्ये राज्य शासनाला राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी केंद्र शासनाच्या हिश्यापोटी ₹ 2,841.60 कोटी प्राप्त झाले. राज्य शासनांचा वर्षभरातील हिस्सा ₹ 947.20 कोटी होता. राज्य शासनाने ₹ 3,788.80 कोटींची (केंद्राचा हिस्सा ₹ 2,841.60 कोटी, राज्याचा हिस्सा ₹ 947.20 कोटी) संपूर्ण रक्कम मुख्य शीर्ष 8121-122 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीत हस्तांतरित केली.

या निधीतून खर्च करण्यात आले होते व त्यातून काहीही रक्कम गुंतविली गेली नसल्याने मुख्य शीर्ष 2245 मध्ये ₹ 2,692.81 कोटी बाजूला काढण्यात आले होते. 31 मार्च 2024 रोजी राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये अंतिम शिल्लक ₹ 1,095.99 कोटी होती.

राज्य शासनाला 2023-24 साठी राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीसाठी केंद्र शासनाचा ₹ 433.80 कोटी हिस्सा प्राप्त झाला. 2023-24 दरम्यान राज्य शासनाचा हिस्सा ₹ 112.80 कोटी होता. राज्य शासनाने ₹ 546.60 कोटींची (केंद्राचा हिस्सा ₹ 433.80 कोटी, राज्याचा हिस्सा ₹ 112.80 कोटी) संपूर्ण रक्कम मुख्य शीर्ष 8121-130 राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीत हस्तांतरित केली.

मुख्य शीर्ष 2245 मध्ये ₹ 14.25 कोटींची रक्कम निधीतून खर्च करण्यासाठी म्हणून ठेवण्यात आली होती आणि उर्वरित रक्कम निधीत गुंतविली गेली नव्हती. 31 मार्च 2024 रोजी निधीत अंतिम शिल्लक ₹ 2,606.35 कोटी होती.

राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधी या निधीचा तपशील तक्ता 2.27 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 2.27: राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधी यांत केंद्र शासन आणि राज्याचा हिस्सा

(₹ कोटीत)

निधी	01.04.2023 रोजी आरंभीची शिल्लक	2023-24 दरम्यान प्राप्त झालेला केंद्र शासनाचा हिस्सा	2023-24 दरम्यान राज्याचा हिस्सा	राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीकडून प्राप्त झालेली मदत	2023-24 मध्ये एकूण हस्तांतरित निधी	निधीतून संवितरण	31.03.2024 रोजी शिल्लक
राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी	निरंक	2841.60	947.20	निरंक	3788.80	2692.81	1095.99
राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधी	2074	433.80	112.80	निरंक	546.60	14.25	2606.35
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24							

वर्ष 2023-24 दरम्यान नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य (मुख्य शीर्ष 2245) यासाठीच्या खर्चाचा तपशील तक्ता 2.28 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 2.28: राष्ट्रीय आपत्तींमुळे झालेल्या मदत खर्चाचा तपशील

(₹ कोटीत)

लेख्याचे मुख्य शीर्ष	लेख्याचे गौण शीर्ष	2023-24 दरम्यानचा खर्च
2245- नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य 02- पूर, चक्रीवादळे इ.	101-अहेतुक सहाय्य	4495.96
	113- घरदुरुस्ती/पुनर्बांधणी यासाठी सहाय्य	35.97
	115- जमिनीतील वाळू/गाळ/क्षार काढून टाकण्यासाठी शेतक-यांना सहाय्य	35.00
	117- पशुधन खरेदीसाठी शेतक-यांना सहाय्य	13.92
	118- हानी पोहोचलेल्या होड्या व मासेमारी साधनसामग्री यांची दुरुस्ती/ती नव्याने पुरविणे यासाठी सहाय्य	0.62
	119- हानी पोहोचलेली हत्यारे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती/ती नव्याने पुरविणे यासाठी कारागिरांना सहाय्य	8.02
	800-इतर खर्च	0.10
	उप एकूण 02	4589.59
2245- नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य 80- सर्वसाधारण	800-इतर खर्च	1.42
	911- वजा-अतिरिक्त प्रदान वसुली	(-)1.49
	उप एकूण 80	(-)0.07
	एकूण	4589.52
स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24		

2.5.2.3 हमी विमोचन निधी

बाराव्या वित्त आयोगाच्या अटीनुसार, राज्य शासनाने दिनांक 20 डिसेंबर 2018 च्या अधिसूचनेद्वारे राज्य स्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्था आणि लाभार्थ्यांनी विनंती केलेले इतर ऋण तसेच शासनाने जारी केलेल्या बंधपत्रातील हमीच्या संदर्भाने उद्भवणाऱ्या प्रदानाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी राज्य शासन हमी विमोचन निधी 2018-19 मध्ये स्थापित केला. निधीमधील संचयाचा (जमेचा) उपयोग केवळ शासनाद्वारे जारी केलेल्या हमीच्या प्रदानाकरिता करण्यात यावा आणि संस्थांनी ज्यांच्या वतीने हमी दिलेली आहे अशाकरिता उपयोग करण्यात येऊ नये.

हा निधी भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या केंद्रीय लेखा विभागाद्वारे प्रशासित केला जाईल आणि शासनाच्या सर्वसाधारण महसुलाच्या बाहेर ठेवण्यात येईल. भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे निधीची गुंतवणूक केली जाते.

या निधीच्या घटनेनुसार राज्य शासनाने सुरवातीला 2018-19 पासून मागील वर्षीच्या अखेरीस प्रलंबित हमीच्या किमान एक टक्का रक्कम देणे बंधनकारक आहे. त्यानंतर 2027-28 पर्यंत एकूण थकबाकीच्या पाच टक्के पातळी गाठण्यासाठी अशा प्रलंबित रकमेच्या 0.5 टक्के रक्कम दरवर्षी निधीत जमा केली जाईल.

2023-24 मध्ये प्राप्त निधीत ₹ 317.60 कोटी जमा होणे आवश्यक असताना राज्य शासनाने ₹ 327.31 कोटी दिले. 31 मार्च 2024 रोजी या निधीचा एकूण संचय ₹ 1,669.39 कोटी होता.

अधिसूचनेनुसार, या निधीचा उपयोग राज्यस्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्थांनी जारी केलेले रोखे आणि इतर कर्ज आणि लाभार्थ्यांनी विनंती केलेले इतर ऋण या संदर्भात शासनाने जारी केलेल्या हमीमुळे उद्भवलेल्या देय दायित्वांची पूर्तता करण्यासाठी केला जाईल. मात्र, असे निदर्शनास आले की, 2019-20 ते 2023-24 या दरम्यान देण्यात आलेली हमी पूर्तता निधीतून करण्यात आली नसून ती कार्यरत महसुली शीर्षातर्गत महसुली खर्च म्हणून करण्यात आली होती. 2023-24 मध्ये हमी पूर्तता करण्यात आली नाही.

2.5.2.4 राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी

पर्यावरण व वन मंत्रालय, केंद्र शासनाद्वारे जारी केलेल्या सूचनांच्या अनुपालनार्थ वापरकर्ता अभिकरणा⁹ कडून प्राप्त झालेल्या रकमेसाठी राज्य शासनाने राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीची स्थापना करणे आवश्यक आहे. जमा झालेला पैसा प्रतिपूरक वनीकरण, नैसर्गिक पुनरुत्पादनास

⁹ वापरकर्ता अभिकरण म्हणजे वन जमीन वनेतर जमिनीच्या उद्देशासाठी वळती करणे किंवा रद्द करण्याची विनंती करणारी किंवा केंद्र सरकारद्वारे अधिनियम किंवा नियमांतर्गत दिलेल्या परवानगीनुसार वन जमिनीचा वनेतर जमिनीच्या उद्देशासाठी वापर करणारी कोणतीही व्यक्ती, संस्था किंवा कंपनी किंवा केंद्र किंवा राज्य शासन यांचे विभाग

सहाय्य, वनांचे संवर्धन आणि संरक्षण, पायाभूत सुविधांचा विकास, वन्यजीव संवर्धन आणि संरक्षण आणि इतर संबंधित कार्ये इत्यादींसाठी वापरण्यात यावा.

वापरकर्ता अभिकरणाद्वारे राज्य शासनाला प्राप्त झालेला पैसा राज्याच्या लोक लेख्यातील व्याज धारण करणाऱ्या विभागा अंतर्गत मुख्य शीर्ष 8336-नागरी जमा खालील गौण शीर्ष स्तरावर 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण ठेव' यामध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. प्रतिपूरक वनीकरण निधी अधिनियम, 2016 च्या कलम 3(4) नुसार निधीच्या 90 टक्के रक्कम राज्याच्या लोक लेख्यामधील मुख्य शीर्ष 8121-सामान्य आणि इतर राखीव निधीमध्ये हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे आणि जर केंद्र शासनाच्या निधीचा 10 टक्के हिस्सा मासिक आधारावर प्राप्त होत असेल तर उर्वरित 10 टक्के दरवर्षी राष्ट्रीय प्रतिपूरक वनीकरण निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. मुख्य शीर्ष '8336- नागरी ठेव' अंतर्गत 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी' आणि मुख्य शीर्ष 8121- सामान्य आणि इतर राखीव निधी अंतर्गत 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण जमा' मधील उपलब्ध शिलकीवर व्याजाचा लागू दर हा केंद्रीय शासनाने वार्षिक आधारावर घोषित केलेल्या दरानुसार असेल. (पर्यावरण व वन मंत्रालय, केंद्र शासन यांच्याद्वारे ऑक्टोबर 2022 मध्ये जारी केलेल्या परिपत्रकांनुसार वर्ष 2022-23 साठी 3.35 टक्के).

वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य शासनास वापरकर्ता अभिकरणाकडून कोणतीही रक्कम प्राप्त झाली नाही (मागील वर्षी सुद्धा रक्कम प्राप्त झाली नव्हती) आणि त्यामुळे राष्ट्रीय निधीमध्ये 10 टक्के हिश्याच्या तुलनेत म्हणून कोणतीही रक्कम जमा केली गेली नाही (मागील वर्षी सुद्धा रक्कम प्राप्त झाली नव्हती). राज्य शासनाला राष्ट्रीय प्रतिपूरक वनीकरण निधीकडून ₹ 211.01 कोटी (मागील वर्षी रक्कम प्राप्त झाली नव्हती) आणि राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीकडून ₹ 458.26 कोटी प्राप्त झाले. शासनाने निधीमधून ₹ 417.32 कोटी खर्च केला. शासनाने शिल्लक निधीतून काहीही गुंतवणूक केली नाही. 31 मार्च 2024 रोजी राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीत एकूण शिल्लक ₹ 3,033.72 कोटी होती.

2.5.2.5 उपकर संकलन

केंद्र शासनाने बांधकाम कामगारांना लाभ मिळवून देण्यासाठी उपकर आकारून संकलन करण्यासाठी इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण उपकर अधिनियम, 1966 लागू केला. इतर गोष्टींबरोबरच, इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ स्थापित करणे आणि अधिनियमांतर्गत प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी प्रत्येक राज्य शासनाद्वारे नियम तयार करणे अनिवार्य आहे. 17 जून 2010 रोजी जारी केलेल्या राज्य शासन निर्णयानुसार ठरावानुसार, बांधकाम खर्चाच्या एक टक्का दराने उपकर वसूल करणे आवश्यक असून शासकीय कार्यालये, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि स्थानिक प्राधिकरणे यासारख्या संबंधित अधिकाऱ्यांनी अशा प्रकारे वसूल केलेला उपकर वसूल केल्यापासून 30 दिवसांच्या आत मंडळाच्या खात्यात जमा करणे आवश्यक आहे. वसूल केलेला उपकर थेट मंडळाच्या खात्यात जमा केला जातो आणि शासकीय लेख्यांमधून जात नाही. वसूल केलेला उपकर मंडळाकडे पाठवला जातो आणि

कामगार उपकर म्हणून जमा केलेल्या रकमेच्या संचालन आणि देखभालीसाठी मंडळ जबाबदार असते.

महाराष्ट्र इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळाने दिलेल्या माहितीनुसार, 2022-23 मध्ये वसूल केलेला उपकर ₹ 2,483.92 कोटी होता आणि 2023-24 मध्ये ₹ 3,193.27 कोटी होता. मंडळाने एक निधी तयार केला आहे ज्यामध्ये वसूल केलेला उपकर भरला जातो. 31 मार्च 2024 रोजी या निधीतून झालेला खर्च आणि शिल्लक रकमेचा तपशील विभागाने सादर केलेला नाही.

वर्ष 2023-24 मध्ये शासनाने कामगार उपकर वगळता उपकर म्हणून ₹ 906.53 कोटी संकलित केले, ज्यात शिक्षण उपकर (₹ 876.78 कोटी) आणि आरोग्य उपकर (₹ 4.76 कोटी) आणि इतर अधिनियमांतर्गत उपकर (₹ 24.99 कोटी) यांचा समावेश आहे. एकूण ₹ 906.53 कोटींचा महसूल राज्य शासनाने निर्धारित निधीत (मुख्य शीर्ष 8229-00-101) हस्तांतरित केला नाही, परिणामी महसुली तूट आणि वित्तीय तूट त्या प्रमाणात ऊनोक्ती झाली.

2.5.2.6 केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधीशी संबंधित व्यवहारांचा लेखाजोखा

राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोड रस्ते आणि आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाचे रस्ते) आणि पुलांच्या माध्यमातून लोहमार्गाच्या खालून किंवा त्यावरील रस्त्याचे बांधकाम करण्यासाठी आणि मानवरहित-लोहमार्ग-रस्ते क्रॉसिंगवर योग्य सुरक्षा कामे उभारण्यासाठी निधीचे वाटप आणि संवितरण करण्यासाठी केंद्र शासनाने 2001-02 मध्ये केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधी योजना (यापुढे केंद्रीय रस्ते निधी म्हणून संबोधित) सुरु केली.

केंद्र शासन राज्य शासनाला विनिर्दिष्ट रस्ते प्रकल्पांवर खर्च करण्यासाठी केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधी अंतर्गत वार्षिक अनुदान देते. सध्याच्या लेखांकन पद्धतीनुसार, हे अनुदान सुरुवातीला "1601- केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने" या मुख्य शीर्षाखाली महसुली जमा म्हणून वर्ग केले जाईल. त्यानंतर, अशाप्रकारे प्राप्त झालेली रक्कम राज्य शासनाद्वारे महसुली खर्च मुख्य शीर्ष "3054- रस्ते व पूल" मार्फत मुख्य शीर्ष "8449- इतर ठेवी-103-केंद्रीय रस्ते निधीमधून अर्थसहाय्य" अंतर्गत लोक लेख्यांमध्ये हस्तांतरित करण्यात यावी. ही प्रक्रिया सुनिश्चित करते की अनुदाने प्राप्त झाल्यामुळे लेख्यांमध्ये महसुली आधिक्यात अत्युक्ती किंवा महसुली तुटीत ऊनोक्ती होणार नाही. केंद्रीय रस्ते निधी अंतर्गत विहित रस्त्यांच्या कामांवरील खर्च प्रथम संबंधित भांडवली किंवा महसुली खर्च विभाग (मुख्य शीर्ष 5054 किंवा 3054) अंतर्गत वर्ग केला जाईल आणि संबंधित मुख्य शीर्ष (5054 किंवा 3054 यथास्थिती) मध्ये वजावट खर्च म्हणून मुख्य शीर्ष 8449 अंतर्गत लोक लेख्यातून परतफेड केली जाईल.

वर्ष 2023-24 मध्ये महाराष्ट्र शासनाला रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालयाकडून ₹ 886.63 कोटी अनुदान प्राप्त झाले. 31 मार्च 2024 रोजी राज्य शासनाने संपूर्ण रक्कम ₹ 886.63 कोटी लोक लेख्यांतील केंद्रीय रस्ते आणि पायाभूत सुविधा निधीतून 8449-103-64 अर्थसहाय्य मध्ये हस्तांतरित

केली. या निधीतून, राज्य शासनाने 'रस्ते व पूल' वर ₹ 398.98 कोटी आणि 'जिल्हे आणि इतर रस्ते' वर ₹ 487.65 कोटी खर्च केले.

2.5.2.7 राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट

खाण आणि खनिज (विकास आणि नियमन) - अधिनियम, 1957 च्या कलम 9 सी (1) (2015 मध्ये दुरुस्तीद्वारे समाविष्ट) अंतर्गत ऑगस्ट 2015 मध्ये राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्टची स्थापना करण्यात आली. या कायद्याच्या कलम 9 सी (4) नुसार खाण पट्टा किंवा खनिज सवलतधारकाने केंद्र शासनाने विहित केल्याप्रमाणे दुसऱ्या अनुसूचीनुसार भरलेल्या स्वामित्वधनाच्या दोन टक्के इतकी रक्कम ट्रस्टला द्यावी.

राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट नियम, 2015 च्या नियम 7(6) नुसार, अशा प्रकारे संकलित केलेली रक्कम ट्रस्ट निधीत जमा करणे आणि केंद्र शासनाला सामायिक करावयाचे आवश्यक लेखे राखण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची असेल. तसेच, नियम 7(7) नुसार, राज्य शासनाने अधिनियमाच्या कलम 9 सी च्या उपकलम (4) नुसार भरलेली रक्कम आणि स्वामित्वधन देयकांची माहिती दरमहा भारतीय खाण ब्युरोला द्यावी.

लेखा प्रक्रियेनुसार, मानधन प्राप्त झाल्यानंतर राज्य शासन संपूर्ण जमेचे वर्गीकरण मुख्य शीर्ष 0853 - 102 - खनिज सवलती, शुल्क आणि स्वामित्वधन अंतर्गत करते. त्यानंतर, मुख्य शीर्ष 8449 - 123- राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट अंतर्गत आवश्यक रक्कम राज्याच्या लोक लेख्यात हस्तांतरित केली जाते. त्यानंतर ही वाढ वेळोवेळी भारताच्या लोक लेख्यांतर्गत राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्टकडे हस्तांतरित केली जाते. राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट निधी हा भारताच्या लोक लेख्यांतर्गत तयार करण्यात आलेला व्यपगत विरहित आणि व्याज विरहित निधी आहे.

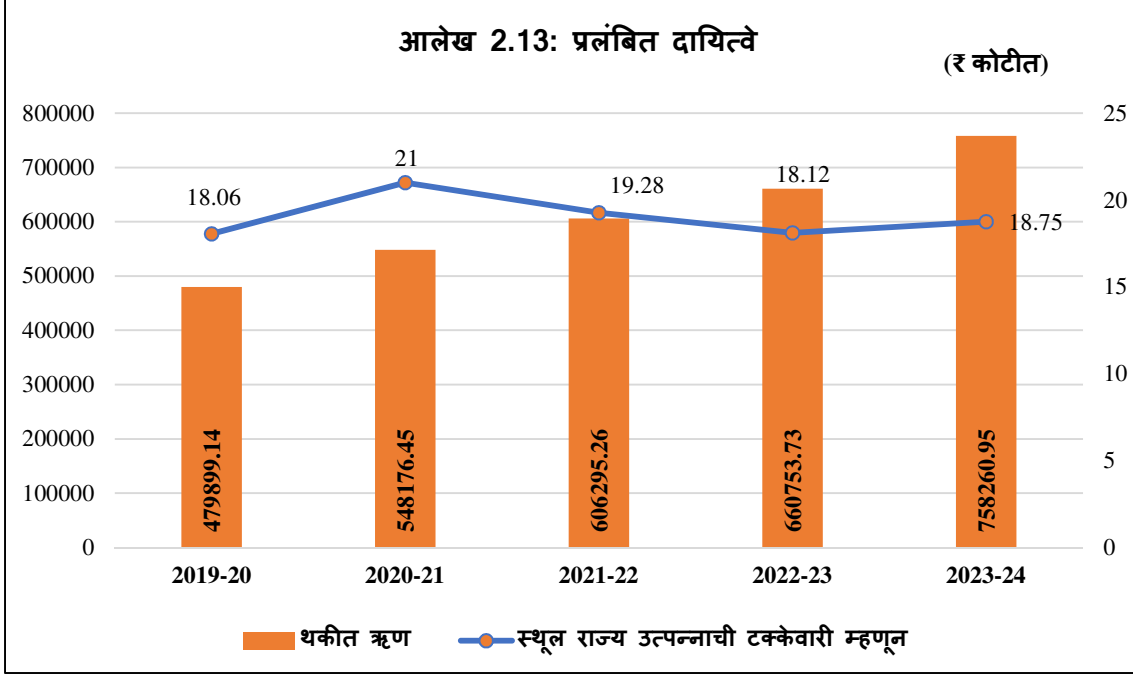
वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य शासनाने मोठ्या खनिज सवलती, शुल्क आणि स्वामित्वधनापोटी ₹ 3,148.58 कोटी संकलित केले, राष्ट्रीय खनिज संशोधन ट्रस्टसाठी दोन टक्के मानधन ₹ 62.97 कोटी 0853-अलोह खनिकर्म या प्रमुख शीर्षकांतर्गत शासनाने ₹ 3,085.61 कोटी (98 टक्के) संकलित केले. राज्य शासनाने मुख्य शीर्ष 8449 -अन्य ठेवी -123- राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट ठेवी अंतर्गत ₹ 61.72 कोटी (संकलनाच्या दोन टक्के) राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्टकडे वर्ग केले.

राज्याच्या एकत्रिकृत निधीतून ₹ 1.25 कोटी लोक लेख्यात कमी हस्तांतरित/हस्तांतरित न केल्याने महसुली खर्च त्या प्रमाणात कमी झाला.

2.6 लोक दायित्व व्यवस्थापन

लोक दायित्वाचे व्यवस्थापन म्हणजे आवश्यक प्रमाणात निधी उभा करण्यासाठी, त्याची जोखीम आणि खर्चाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आणि शासनाने अधिनियमित केलेल्या किंवा इतर कोणत्याही वार्षिक अर्थसंकल्पीय घोषणांद्वारे निर्धारित केलेल्या इतर सार्वभौम कर्ज व्यवस्थापन उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी शासनाच्या दायित्वाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी रणनीती तयार करून

ती अंमलात आणण्याची प्रक्रिया आहे. प्रलंबित दायित्वाची रक्कम आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी आलेख 2.13 मध्ये दर्शविली आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

राज्याची प्रलंबित दायित्वे 2019-20 मधील ₹ 4,79,899.14 कोटींवरून वाढून 2023-24 अखेर ₹ 7,58,260.95 कोटी झाले. 2023-24 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत प्रलंबित कर्जाचे असलेले 18.75 टक्के गुणोत्तर राजकोषीय जबाबदाऱ्या व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाने निर्धारित केलेल्या मर्यादेपेक्षा अधिक (18.23¹⁰ टक्के) होते.

2.6.1 दायित्व रूपरेषा: घटक

राज्य शासनाचे एकूण कर्ज हे सामान्यतः राज्याचे अंतर्गत कर्ज (बाजार कर्जे, रिझर्व्ह बँकेकडून मिळणारे अर्थोपाय अग्रिमे, राष्ट्रीय अल्प बचत निधीला दिलेले विशेष रोखे (सिक्युरिटीज) व वित्तीय संस्थांकडून कर्जे इ.), केंद्र शासनाकडून कर्जे व अग्रिमे आणि लोक लेखे दायित्वे असतात. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदाऱ्या व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये 'एकूण दायित्वे' म्हणजे राज्याच्या एकत्रित निधी आणि लोक लेख्यांतर्गत दायित्वे अशी व्याख्या केली आहे.

2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीत थकित कर्ज, एकूण प्राप्त कर्ज, कर्जाची परतफेड, कर्जाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले गुणोत्तर आणि राज्याकरीता उपलब्ध असलेल्या कर्जाचे वास्तविक प्रमाण तक्ता 2.29 मध्ये दिले आहे.

¹⁰ संबंधित वर्षांचे मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण विवरण स्थूल राज्य उत्पन्न थकबाकीसाठी विशिष्ट लक्ष्ये दर्शवत नाहीत, परंतु फक्त असे नमूद करतात की एकूण राज्य कर्ज राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 25 टक्क्यांच्या आत असावे. म्हणून, संबंधित वर्षांचे अर्थसंकल्पीय अंदाज लक्ष्य म्हणून घेतले जातात

तक्ता 2.29: घटक-निहाय लोक दायित्वांचा कल

(₹ कोटीत)

राजकोषीय दायित्वाचे घटक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण प्रलंबित दायित्वे (अ+ब)	479899.14 [§]	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
लोक ऋण (अ)	367552.41	428481.78	483035.30	532942.35	618113.04
देशांतर्गत ऋण	361132.26	408036.24	445079.61	485782.24	562854.45
केंद्र शासनाकडून कर्जे	6420.15	20445.54 [#]	37955.69 [#]	47160.11	55258.59
लोक लेखा दायित्वे (ब)	112346.73	119694.67	123259.96	127811.38	140147.91
(i)अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी ई.	27450.40	28190.29	29156.93	29733.37	30259.90
(ii)व्याजधारक राखीव निधी	3985.08	4642.62	4798.95	5511.20	7624.75
(iii)व्याजरहित राखीव निधी	7721.83	7665.02	7501.17	7040.07	6665.25
(iv)व्याजधारक ठेवी	52079.34	57753.45	59858.88	61029.16	62490.91
(v)व्याजरहित ठेवी	21110.07	21443.30	21944.03	24497.58	33107.10
प्रलंबित दायित्वाच्या वाढीचा दर (टक्केवारी)	9.87	14.23	10.60	8.98	14.76
स्थूल राज्य उत्पन्न	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	18.06	21.00	19.28	18.12	18.75
लोक ऋणांतर्गत एकूण जमा आणि इतर दायित्वे	130325.03	171674.22	156649.53	162828.08	212042.17
लोक ऋणांतर्गत एकूण परतफेड आणि इतर दायित्वे	87212.01	103396.91	98530.72	108369.61	114534.96
उपलब्ध निव्वळ निधी	43113.02	68277.31	58118.81	54458.47	97507.21
ऋणाची परतफेड/ऋण जमा (टक्के)	66.92	60.23	62.90	66.55	54.01

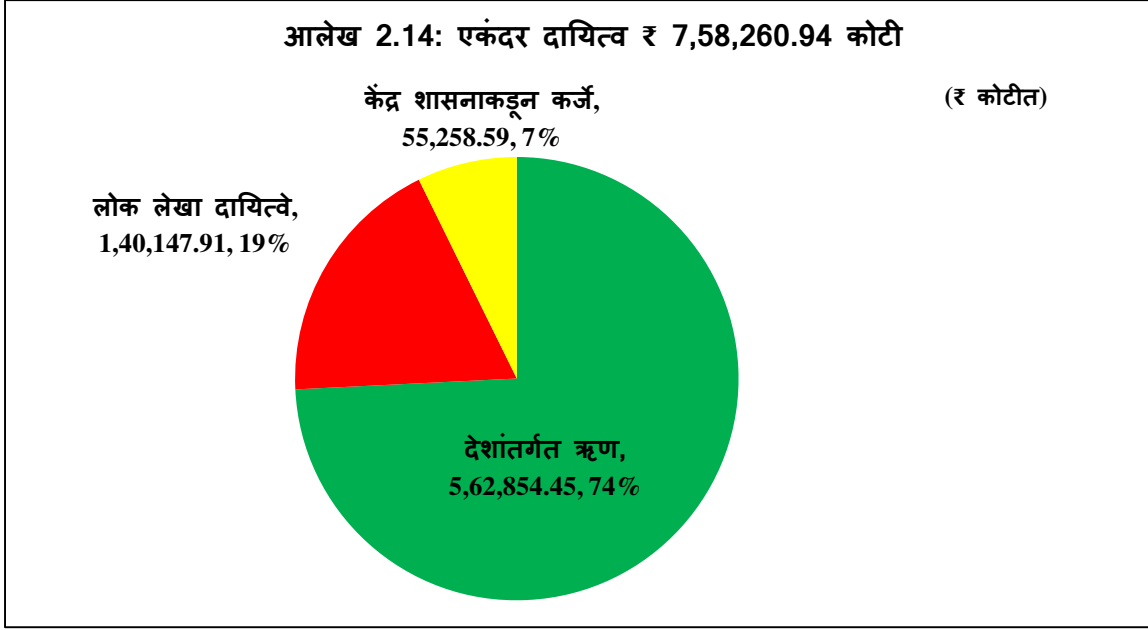
केंद्रीय कर्जापोटी भरलेल्या ज्यादा हप्त्यावरील ₹ 3.58 कोटींची माफी आणि वित्त मंत्रालय, व्यय विभाग यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे 2013-14 दरम्यान समायोजित केलेली ₹ 7.76 कोटींची माफी रद्द केल्यामुळे करण्यात आलेल्या प्रपत्र दुरुस्तीमुळे ₹ 4.18 कोटींनी वाढ झाली आहे.

#2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे सलग कर्ज प्राप्त झाले. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकी अंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने निर्धारित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही इत्यादी

स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

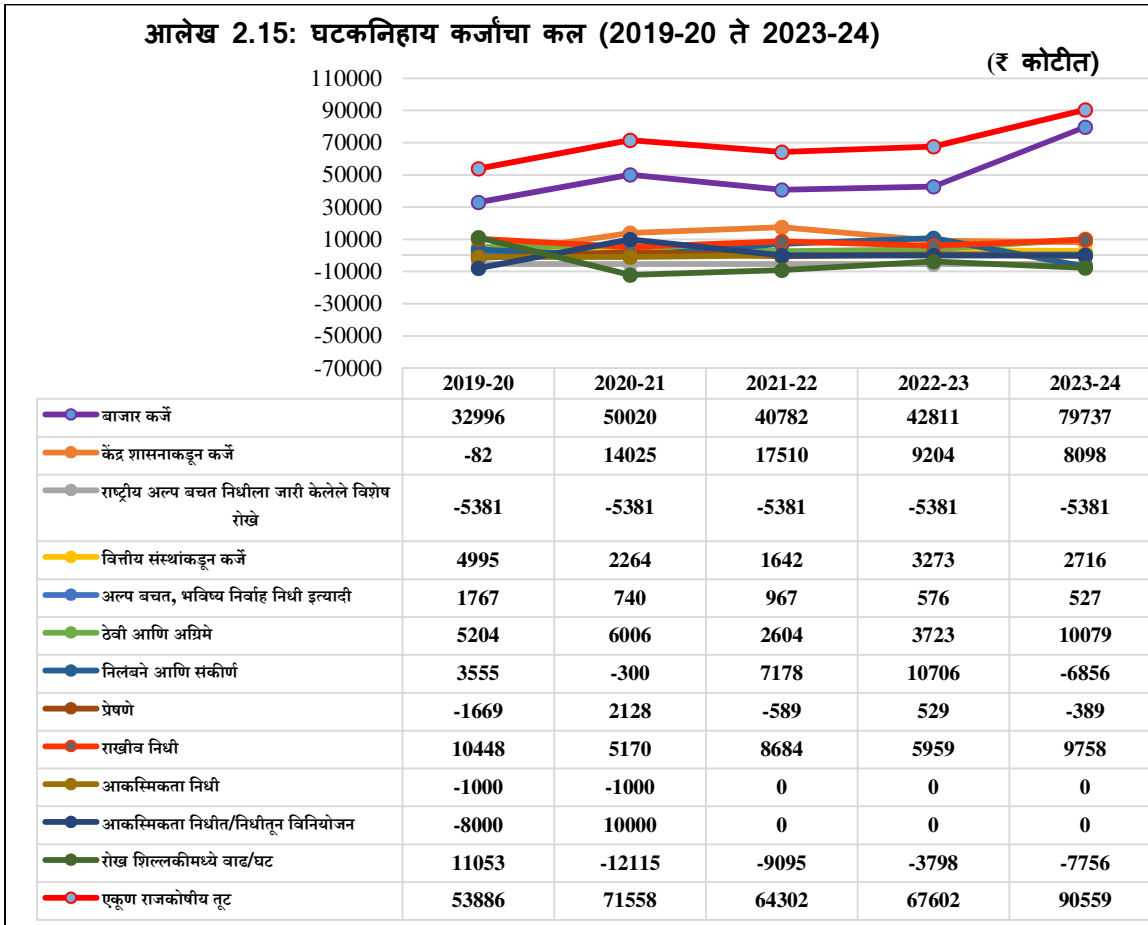
राज्याची एकूण दायित्वे 2019-20 मधील ₹ 4,79,899.14 कोटीवरून वाढून 2023-24 दरम्यान ₹ 7,58,260.93 कोटी झाली, ही 58 टक्के झालेली वाढ प्रामुख्याने लोक ऋणात (₹ 2,50,560.62 कोटी) झालेली 68.17 टक्के आणि लोक लेखातील दायित्वांमध्ये (₹ 27,801.17 कोटी) झालेली 24.75 टक्के वाढ यामुळे होती. 2022-23 मधील 8.98 टक्क्यांच्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान एकूण दायित्वे 14.76 टक्क्यांनी वाढली. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राजकोषीय दायित्वांचे गुणोत्तर 2019-20 मधील 18.06 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 18.75 टक्क्यांपर्यंत वाढले.

2023-24 मधील एकूण दायित्वांची रचना आलेख 2.14 मध्ये दर्शविली आहे.

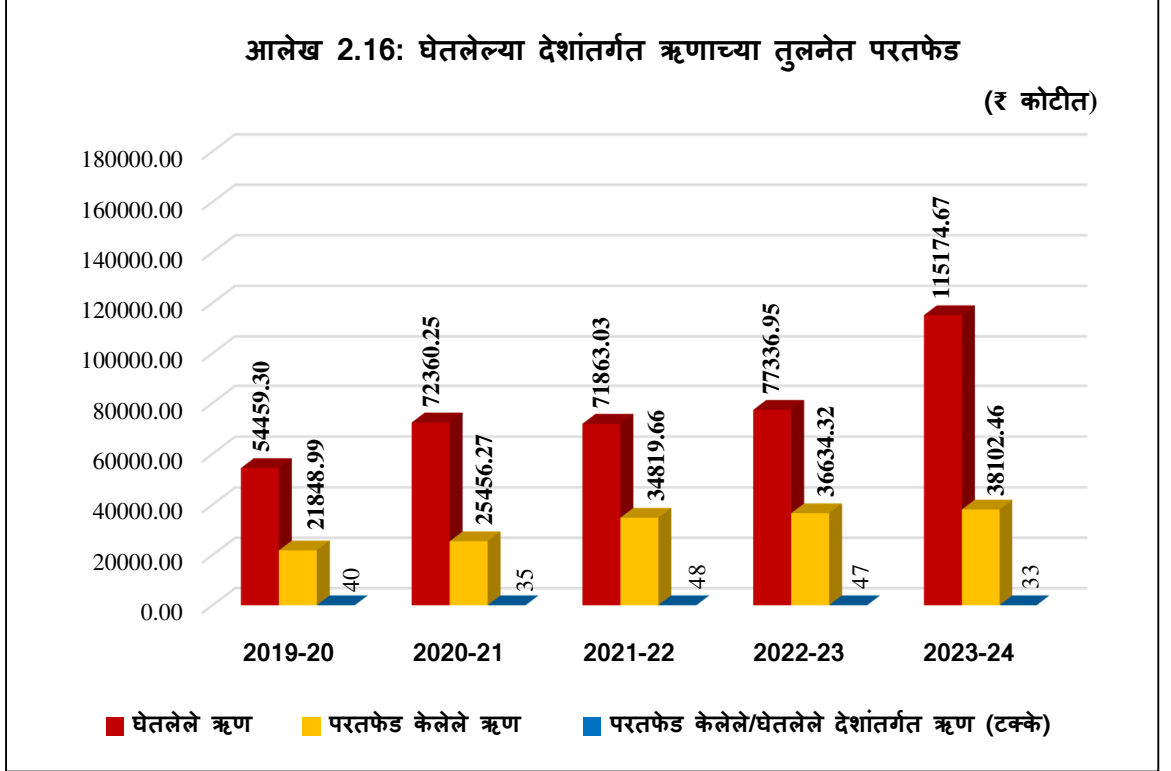
(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील घटक-निहाय दायित्वांचा कल आलेख 2.15 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान घेतलेल्या देशांतर्गत ऋणाच्या तुलनेत परतफेड केलेले ऋण आलेख 2.16 मध्ये दर्शविले आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण 2019-20 मधील ₹ 54,459.30 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 60,715.37 कोटींनी (111.48 टक्के) वाढून ₹ 1,15,174.67 कोटी झाले. 2023-24 मध्ये देशांतर्गत ऋणावरील व्याजापोटी ₹ 38,102.46 कोटी प्रदान करण्यात आले. तसेच, उभारलेल्या देशांतर्गत ऋणाच्या 2022-23 च्या 47 टक्क्यांच्या तुलनेत आधीच्या ऋणाच्या परतफेडीसाठी 2023-24 मध्ये 33 टक्के रक्कम वापरण्यात आली.

2023-24 मध्ये राजकोषीय तूट भरून काढल्यानंतरची एकूण तूट (रोख शिलकीत वाढ) तक्ता 2.30 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.30 : 2023-24 दरम्यान राजकोषीय तूटला वित्तपुरवठा करणाऱ्या घटकांतर्गत जमा आणि संवितरणे

(₹ कोटीत)

तपशील	जमा	संवितरण	निव्वळ
1 बाजारातील कर्जे	109999.76	30262.35	79737.41
2 केंद्र शासनाकडून कर्जे	10646	2547.52	8098.48
3 राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला जारी करण्यात आलेले विशेष रोखे	0	5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	5174.91	2459.40	2715.51
5 अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	5817.97	5291.44	526.53
6 ठेवी आणि अग्रिमे	69104.42	59025.75	10078.66

तपशील	जमा	संवितरण	निव्वळ
7 निलंबने आणि संकीर्ण	(-)7414.69	(-)558.25	(-)6856.44
8 वित्तप्रेषणे	55150.87	55540.08	(-)389.22
9 राखीव निधी	13838.23	4053.06	9785.17
10 आकस्मिकता निधी	0	0	0.00
11 आकस्मिकता निधीचा विनियोग	0	0	0.00
12 एकंदर तूट	262316.57	164001.18	98315.39
13 रोख शिलकीमध्ये वाढ (-)/घट (+)	81490.71	89246.74	-7756.03
14 स्थूल राजकोषीय तूट	343807.28	253247.92	90559.36

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

2019-2024 मध्ये राज्याची वित्तीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1.85 टक्के ते 2.24 टक्के होती. राजकोषीय तुटीतील महसुली तुटीचा हिस्सा हा चालू वापरसाठी घेतलेल्या निधीचा किती प्रमाणात वापर केला गेला हे दर्शवितो. महसुली तूट आणि वित्तीय तूट यांचे सातत्याने उच्च गुणोत्तर हे देखील सूचित करते की राज्याचा मालमत्तेचा आधार सातत्याने कमी होत आहे आणि कर्जाच्या बाजूला (वित्तीय दायित्वे) मालमत्तेचा टेक नाही.

तक्ता 2.31 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे पाच वर्षांच्या कालावधीत राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्याच्या पद्धतीत रचनात्मक बदल झाला आहे.

तक्ता 2.31: राजकोषीय तुटीचे घटक आणि त्याचा वित्तीय आकृतीबंध

(₹ कोटीत)

तपशील	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
राजकोषीय तुटीची रचना	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
1 महसुली तूट	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00
2 निव्वळ भांडवली खर्च	(-)36415.57	(-)29686.70	(-)46670.39	(-)61643.61	(-)72573.40
3 निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमे	(-)354.99	(-)729.50	(-)1257.15	(-)4021.79	(-)4231.96
राजकोषीय तुटीचा वित्तीय आकृतीबंध*					
1 बाजार कर्जे	32996.31	50020.38	40781.64	42810.77	79737.41
2 केंद्र शासनाकडून कर्जे	(-)82.75	14025.39 [#]	17510.15 [#]	9204.43	8098.48
3 राष्ट्रीय अल्पबचत निधीस जारी केलेले विशेष रोखे	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	4994.71	2264.29	1642.44	3272.58	2715.51
5 अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	1766.69	739.88	966.64	576.44	526.53
6 ठेवी आणि अग्रिमे	5203.66	6006.13	2603.65	3722.43	10078.66
7 निलंबने आणि संकीर्ण	3555.13	(-)300.30	7177.97	10706.40	(-)6856.44
8 वित्तप्रेषणे	(-)1668.76	2127.85	(-)588.73	528.50	(-)389.22
9 राखीव निधी	10448.36	5170.15	8683.81	5959.45	9785.17
10 आकस्मिकता निधीची परतफेड झाली नाही	(-)1000.00	(-)1000.00	0	0	0.00

तपशील	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
11 आकस्मिकता निधीतून/निधीत विनियोजन	(-)8000.00	10000.00	0	0	0.00
12 एकंदर तूट	42832.64	83673.06	73396.86	71400.29	98315.39
13 रोख शिलकीत वाढ (-)/घट (+)	11053.55	(-)12115.01	(-)9095.00	(-)3798.42	(-)7756.03
14 स्थूल राजकोषीय तूट	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
15 निव्वळ बाजार कर्ज/ राजकोषीय तूट (टक्के)	61.2	69.9	63.4	63.33	88.05
16 निव्वळ भांडवली खर्च/मुदत ठेवी (टक्के)	67.6	41.5	72.58	91.19	80.14

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

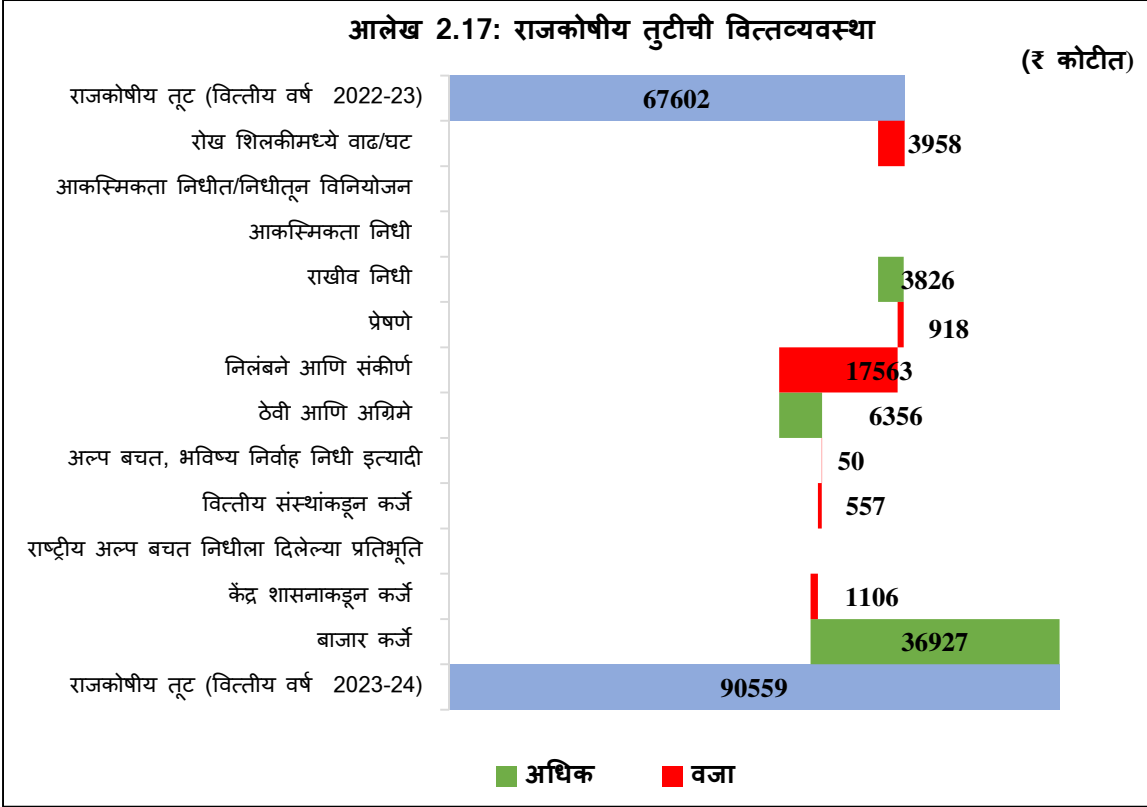
* सर्व आकडे संबंधित वर्षातील निव्वळ संवितरणे आहेत

यामध्ये महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात पाठोपाठ प्राप्त झालेल्या कर्जाचा (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) समावेश आहे. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने निर्धारित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही

राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्यातून महसुली व कर्जविरहित जमापेक्षा निधीची गरज भागविण्यासाठी राज्याने घेतलेल्या विविध कर्जांचे प्रमाण स्पष्ट होते. महसुली तूट, निव्वळ भांडवली खर्च आणि निव्वळ कर्ज व अग्रिमे हे वित्तीय तुटीचे घटक आहेत.

तक्ता 2.29 आणि तक्ता 2.30 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2022-23 आणि 2023-24 या कालावधीत राजकोषीय तुटीचा वित्तपुरवठा 2022-23 मधील 63.33 टक्क्यांवरून वाढून 2023-24 मध्ये 88.05 टक्के झाला. मुख्यत्वे भांडवली खर्चात ₹ 10,929.79 कोटीनी वाढ झाल्याने आणि महसुली तुटीमुळे राजकोषीय तूट गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ₹ 22,957.49 कोटीनी वाढली. राजकोषीय तुटीच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात निव्वळ भांडवली खर्च 2023-24 दरम्यान 80.14 टक्के होता, जो असे दर्शवितो की कर्जाचा मोठा भाग भांडवली खर्चाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी वापरला गेला.

स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात राजकोषीय तूट 2022-23 मधील 1.85 वरून 2023-24 दरम्यान 2.24 पर्यंत वाढली, जी राजकोषीय दायित्व आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापनामध्ये निर्धारित केलेल्या तीन टक्क्यांच्या लक्ष्यापेक्षा बरीच कमी होती. राजकोषीय तुटीचा वित्तपुरवठा ओघवता आलेख 2.17 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे)

2.6.2 ऋणाची रूपरेषा: परिपक्वता आणि परतफेड

ऋणाची परिपक्वता आणि परतफेड रूपरेषा ही ऋण परतफेड किंवा ऋण सेवेसाठी शासनाकडून बांधिलकी दर्शविते. परिपक्व ऋणाची परतफेड वेळेवर केली जाते. बाजार कर्जे साधारणपणे 10 वर्षांच्या कालावधीसाठी घेतले जाते. रिझर्व्ह बँकेच्या सल्ल्यानुसार कर्जे उभारण्याकरिता भारित सरासरी व्याज दरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी “ग्रीन शू” “पुनश्च जारी” “पुनःखरेदी” इत्यादी पर्यायांचा उपयोग केला जातो. 31 मार्च 2024 रोजीची परिपक्वता रूपरेषा तक्ता 2.32 मध्ये दर्शविली आहे.

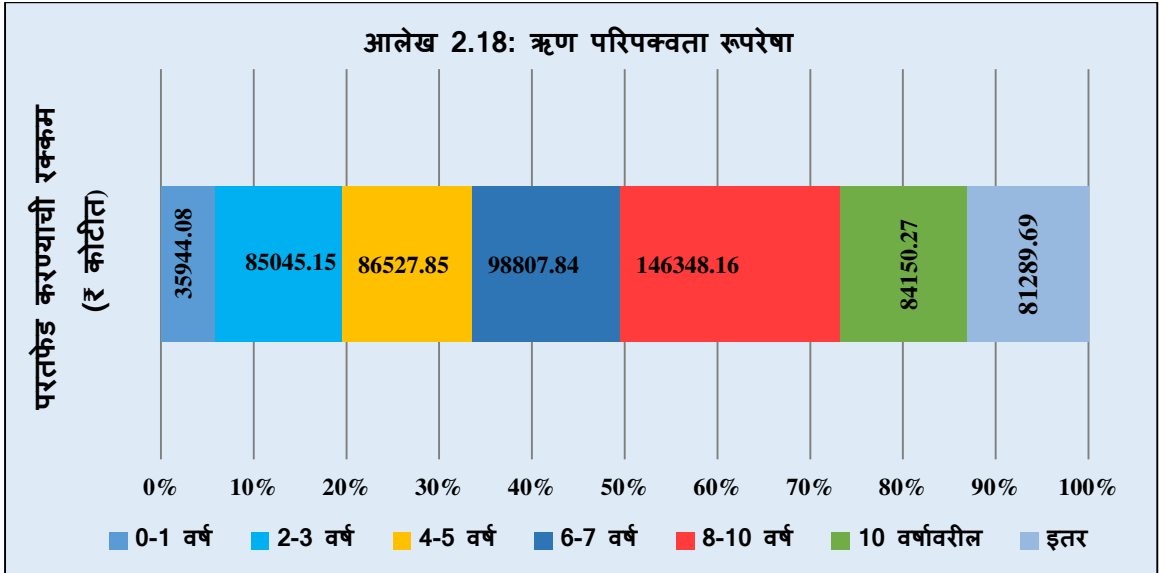
तक्ता 2.32: राज्य ऋणाच्या परतफेडीची ऋण परिपक्वता रूपरेषा

परिपक्वतेचे वर्ष	परिपक्वता रूपरेषा	रक्कम (₹ कोटीत)			प्रलंबित लोक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा (टक्क्यांत)
		देशांतर्गत ऋण	भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	एकूण प्रलंबित लोक ऋण	
2024-25 पर्यंत	0-1	35464.51	479.57	35944.08	5.82
2025-26 ते 2026-27 दरम्यान	2-3 वर्षे	84866.54	178.61	85045.15	13.76
2027-28 ते 2028-29 दरम्यान	4-5 वर्षे	86430.32	97.53	86527.85	14.00
2029-30 ते 2030-31 दरम्यान	6-7 वर्षे	98768.64	39.19	98807.84	15.99
2031-32 ते 2033-34 दरम्यान	8-10 वर्षे	146344.33	4.14	146348.16	23.68

परिपक्वतेचे वर्ष	परिपक्वता रूपरेषा	रक्कम (₹ कोटीत)			प्रलंबित लोक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा (टक्क्यांत)
		देशांतर्गत ऋण	भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	एकूण प्रलंबित लोक ऋण	
2034-35 पासून पुढे	10 वर्षांवरील	84150.10	0.17	84150.27	13.61
इतर ¹¹		26830.01	54459.68	81289.69	13.15
एकूण		562854.45	55258.59	618113.04	100.0

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

राज्य ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा दर्शविते की, 1-3 वर्षे, 4-7 वर्षे आणि 8-10 वर्षे या कालावधीत ऋणाची परतफेड करण्याची राज्याची जबाबदारी अनुक्रमे ₹ 1,20,989.23 कोटी, ₹ 1,85,335.69 कोटी आणि ₹ 1,46,348.16 कोटी असेल जे **आलेख 2.18** मध्ये दर्शविले आहे.

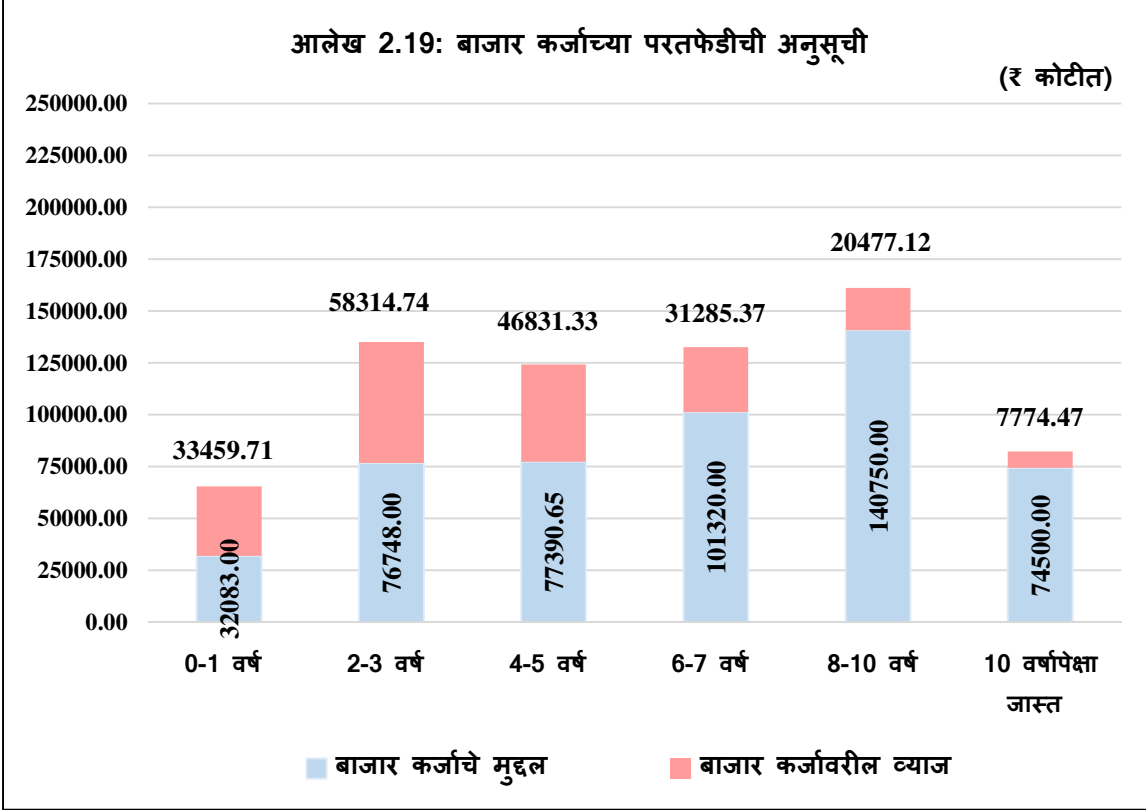
(स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

थकित लोक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा दर्शविते की, थकित लोक ऋणापैकी 57.06 टक्के (₹ 3,06,324.92 कोटी) ज्यांचे परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 5,36,823.34 कोटी) त्यांची पुढील सात वर्षांमध्ये परतफेड करावयाची आहे, ज्यामुळे त्या कालावधी दरम्यान शासनाच्या अर्थसंकल्पावर भार पडू शकतो. राज्य शासनाला कर्ज परतफेडीचे धोरण विचारपूर्वक आखावे लागेल आणि स्वतःचे कर व करेतर महसुली स्त्रोत वाढवावे लागतील.

निर्गमन बैठकी (जानेवारी 2025) दरम्यान, विभागाने सांगितले की चालू वर्षात परिपक्वता कालावधी वाढवून परिपक्वता रूपरेषेमध्ये सुधारणा केली जाईल.

¹¹ इतर मध्ये कर्जाची अशी रक्कम, जिच्या परतफेडीचे वेळापत्रक राज्य शासनाने दिले नाही

बाजार कर्जाच्या परतफेडीचे वेळापत्रक (मुद्दल व व्याज) आलेख 2.19 व तक्ता 2.33 मध्ये दर्शविले आहे.

स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखा व अधिदान)-I कार्यालय, महाराष्ट्र यांच्याकडून मिळालेली माहिती

तक्ता 2.33: बाजार कर्ज व बाजार कर्जावरील व्याज यांच्या परतफेडीची अनुसूची/परतफेडीचे वेळापत्रक

अनु. क्र.	परतफेडीचा कालावधी (वर्ष)	(₹ कोटीत)	
		बाजार कर्जाची परतफेड (मुद्दल)	बाजार कर्जाची परतफेड (व्याज)
1	0-1 (2023-24 ते 2024-25)	32083.00	33459.71
2	2-3(2025-26 ते 2026-27)	76748.00	58314.74
3	4-5 (2027-28 ते 2028-29)	77390.65	46831.33
4	6-7 (2029-30 ते 2030-31)	101320.00	31285.37
5	8-10 (2031-32 ते 2033-34)	140750.00	20477.12
6	10 पेक्षा जास्त	74500.00	7774.47
	एकूण	502791.65	198142.74

स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखा व अधिदान)-I कार्यालय, महाराष्ट्र यांच्याकडून मिळालेली माहिती.

तक्ता 2.33 वरून पाहिल्याप्रमाणे ₹ 5,02,791.65 कोटींच्या एकूण थकित बाजार कर्जापैकी राज्याला पुढील पाच वर्षात म्हणजेच 2028-29 पर्यंत ₹ 1,38,605.78 कोटींच्या व्याजासह म्हणजेच बाजारकर्जाच्या 39.41 टक्के रकमेची (₹ 1,98,142.74 कोटी) परतफेड करावी लागणार आहे.

2029-30 ते 2033-34 या कालावधीत ₹ 51,762.49 कोटींच्या व्याजासह, ₹ 2,42,070 कोटींचे बाजार कर्ज देय असेल.

2.7 ऋण शाश्वतता विश्लेषण

नजीकच्या भविष्यात शासन, दायित्वांची पूर्तता करू शकले आणि ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर अनियंत्रित प्रमाणात वाढले नाही तर ऋण शाश्वत मानले जाते. तक्ता 2.34 व आलेख 2.20 मध्ये, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीसाठी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण, थकित ऋणांच्या वाढीचा दर, राज्याला उपलब्ध असलेल्या महसुली जमा व निव्वळ ऋणाच्या गुणोत्तरानुसार व्याज देयके, यानुसार राज्य शासनाच्या दृष्टीने ऋणाच्या शाश्वततेचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

तक्ता 2.34 : ऋण शाश्वतीचे निर्देशक व कल

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतीचे निर्देशक	वर्ष 1 (2019-20)	वर्ष 2 (2020-21)	वर्ष 3 (2021-22)	वर्ष 4 (2022-23)	वर्ष 5 (2023-24)
1	एकंदर दायित्वे किंवा एकंदर ऋण	479899.14	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
1अ	प्रभावी एकूण दायित्व किंवा पाठोपाठ कर्ज वगळता प्रभावी एकूण कर्ज	479899.14	536199.45	580535.90	634994.37	732501.59
1ब	निव्वळ एकूण दायित्व किंवा निव्वळ एकूण ऋण (व्याजविरहीत ऋण - राखीव निधी आणि ठेवी, पाठोपाठ कर्ज, 50 वर्षांसाठी व्याजमुक्त कर्ज वगळता) ¹²	451067.24	506577.13	549804.97	595426.84	679323.04
2	एकंदर ऋणाच्या वाढीचा दर (टक्के)	9.87	14.23	10.60	8.98	14.76
3	स्थूल राज्य उत्पन्न (सामान्य शब्दात)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
4	नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्न वाढ (टक्के)	5.06	(-)1.74	20.44	15.96	10.93
5	एकंदर ऋण / स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	18.06	20.54	18.46	17.42	18.11
6. सर्व प्रकारच्या कर्जांची परिपक्वता रूपरेषा (लोक लेख्यांतर्गातील दायित्वांसह, असल्यास) (टक्के)						
6अ	0-2 वर्षे	16.05	16.09	14.75	13.53	12.44
6ब	2-5 वर्षे	24.20	25.58	25.05	24.13	21.66
6क	5-10 वर्षे	44.63	41.17	37.50	41.49	40.20

¹² कोविड-19 साथीच्या आजारामुळे राज्य शासनासमोरील कठीण आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेता, जोखीम टाळण्याच्या काळात राज्यांना भांडवली खर्च वाढविण्यास आणि अर्थव्यवस्थेची उत्पादक क्षमता वाढविण्यास मदत करण्यासाठी विशेष सहाय्य (कर्ज) देण्यात आले. या योजनेअंतर्गत, केंद्र शासनाने राज्यांना 50 वर्षांचे व्याजमुक्त कर्ज दिले. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र शासनाला 2020-21 मध्ये ₹ 514 कोटी, 2021-22 मध्ये ₹ 771.73 कोटी, 2022-23 मध्ये ₹ 6744.16 कोटी आणि 2023-24 मध्ये ₹ 5376.31 कोटी मिळाले

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतीचे निर्देशक	वर्ष 1 (2019-20)	वर्ष 2 (2020-21)	वर्ष 3 (2021-22)	वर्ष 4 (2022-23)	वर्ष 5 (2023-24)
6ड	10 वर्षांहून अधिक	9.55	8.46	10.91	7.72	13.79
6इ	इतर तपशील उपलब्ध नाही))	5.57	8.70	11.79	13.13	11.91
7	स्थूल कर्जाची परतफेड (टक्के)	66.92	60.23	62.92	67.96	54.05
8	स्थूल कर्जाची टक्केवारी म्हणून उपलब्ध असलेली निव्वळ कर्जे	33.08	39.77	37.08	32.04	45.95
9	एकंदर ऋणावरील व्याज देयके	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
10	एकंदर ऋणावरील प्रभावी व्याजदर ¹³ (टक्के)	7.82	7.72	7.60	7.28	7.16
11अ	महसुली जमा	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46
11ब	महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
11	महसुली जमेवर देय व्याज (टक्के)	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60
12	महसुली तूट/आधिक्य	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-) 13754.00
13	प्राथमिक महसूल शिल्लक ¹⁴	16445.10	(-)4172.08	23783.72	39752.69	31897.91
14	प्राथमिक शिल्लक ¹⁵	(-)20325.46	(-)34588.28	(-)24143.82	(-)25912.71	(-) 44907.45
15	प्राथमिक शिल्लक /स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	(-)0.77	(-)1.32	(-)0.77	(-)0.71	(-)1.11
16	व्याजदर व एकंदर ऋणावरील प्रभावी व्याजदर यांच्यातील फरक	(-)6.58	(-)6.53	(-)6.87	(-)6.68	(-)6.67
17	तरलता व्यवस्थापन (रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे उपलब्ध असलेल्या आर्थिक व्यवस्थापन साधनांचा वापर) (अनेक वेळा)	1757.61	31159.26	98.43	7129.25	166.85
18	ऋण स्थिरीकरण (प्रमात्रा फैलाव + प्राथमिक शिल्लक)	(-)32783.04	(-)82501.45	46407.59	25756.44	(-) 19337.75
19	डोमार निकष					
अ	स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर रूपात)	2046614	1852132	2047891	2241196	2410898
ब	वास्तविक विकास (स्थिर रूपात)	4.56	(-)9.50	10.57	9.44	7.57
क	चालू किमतीच्या निर्देशांकावर आधारित महागाई (टक्के)	4.40	6.20	5.90	7.30	5.12
ड	प्रभावी व्याजदर	7.82	7.72	7.60	7.28	7.16
इ	वास्तविक प्रभावी व्याजदर (प्रभावी व्याजदर-महागाई)	3.42	1.52	1.70	(-)0.02	2.04

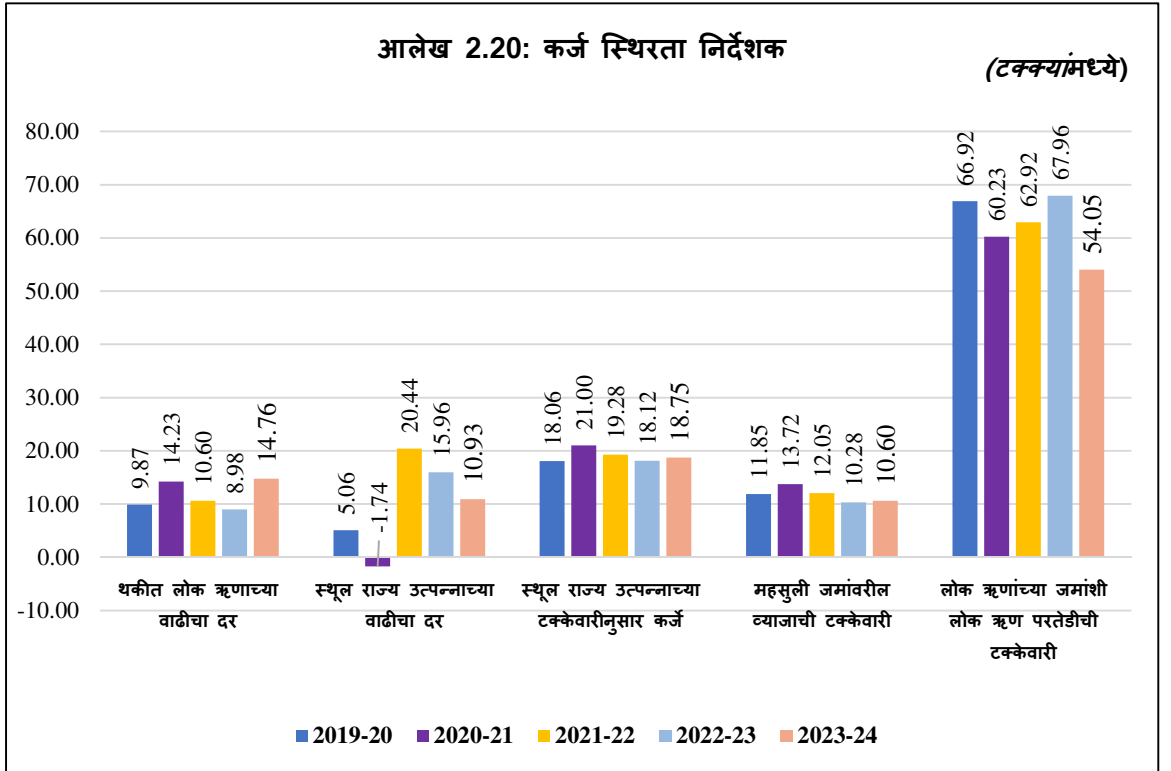
¹³ प्रभावी व्याजदर = व्याज प्रदाने / मागील व चालू काळातील सरासरी थकित ऋण

¹⁴ प्राथमिक महसुली शिल्लक : महसुली जमा वजा महसुली खर्च (निव्वळ व्याज देयके), जिथे (-) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक तूट आणि त्याउलट (+) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक जमा

¹⁵ प्राथमिक शिल्लक : एकूण जमा (निव्वळ कर्जाचे प्रमाण) वजा एकूण खर्च (निव्वळ व्याज देयके), जिथे (-) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक तूट आणि त्याउलट (+) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक जमा

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतीचे निर्देशक	वर्ष 1 (2019-20)	वर्ष 2 (2020-21)	वर्ष 3 (2021-22)	वर्ष 4 (2022-23)	वर्ष 5 (2023-24)
फ	विकास व्याज फरक (वास्तविक विकास -वास्तविक प्रभावी व्याजदर)	1.14	(-)11.02	8.87	9.46	5.53

* 2020-21 आणि 2021-22 या वर्षांदरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तू आणि सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे कर्ज मिळाले. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या खर्च विभागानुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) हे वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांनुसार राज्याचे कर्ज मानले जात नव्हते.
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्त लेखे

(स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

- **स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण:** 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋणात आंतरवार्षिक फरक दिसून आला. 2020-21 वगळता हे प्रमाण 17.42 टक्के ते 18.46 टक्क्यांदरम्यान होते, जेव्हा कोविड-19 महामारीमुळे ते वाढून 20.54 टक्के झाले. या पाचही वर्षांत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण हे पंधराव्या वित्त आयोगाने ठरवून दिलेल्या उद्दिष्टांच्या आत होते. शिवाय, राज्याची वित्तीय तूट पाचही वर्षांत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्क्यांच्या उद्दिष्टांच्या आत होती आणि थकित ऋणाच्या (व्याजासह) परतफेडीसाठी 54.05 टक्के ते 67.96 टक्क्यांपर्यंतच्या कर्जाचा वापर करण्यात आला. तथापि, हे लक्षात घेतले पाहिजे की स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण 2022-23 मध्ये 17.42 वरून 2023-24 मध्ये 18.11 पर्यंत वाढले आहे. याशिवाय 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्पात

अंतर्भूत नसलेली कर्जे घेण्यात आली. अशा प्रकारे, जर सध्याचा कल पाळला गेला तर शेवटी ऋण /स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तराचे प्रमाण वाढेल ज्यामुळे वित्तीय लवचिकता कमी होईल.

- **स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या नाममात्र वाढीचा दर आणि एकूण ऋणाच्या वास्तविक वाढीचा दर:** कोविड 19 महामारीमुळे 2019-20 आणि 2020-21 दरम्यान एकूण ऋणाच्या वाढीच्या दरापेक्षा नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्नाचा दर कमी होता. अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनामुळे 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर वाढला. 2023-24 मध्ये एकूण ऋणाच्या वाढीचा दर 14.76 टक्के होता, तर नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर 10.93 टक्के होता. वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचा विकास दर 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान वास्तविक प्रभावी व्याज दरापेक्षा जास्त होता. हे दर्शविते की स्थूल राज्य उत्पन्नाची वाढ ऋण फेडण्यासाठी व्यवहार्य आहे.
- **प्राथमिक शिल्लक आणि प्राथमिक महसूल शिल्लक:** प्राथमिक महसूल शिल्लक, चालू महसुली खर्चाची पूर्तता केल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या महसुली प्राप्तीचा भाग व्याज खर्च भागविण्यासाठी पुरेसा आहे की नाही हे दर्शविते. चारही वर्षांत प्राथमिक महसुली शिल्लक सकारात्मक राहिली (2020-21 मधील नकारात्मक प्राथमिक महसुली शिल्लक वगळता). तथापि, प्राथमिक शिल्लक (प्राथमिक तूट (-)/अधिशेष (+)) पाचही वर्षांत नकारात्मक होती. 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान प्राथमिक तूटीचा वाढता कल दिसून आला आहे. 2023-24 मध्ये प्राथमिक तूट ₹ 44,907.45 कोटी होती, ज्यावरून प्राथमिक खर्चही कर्जाच्या निधीतून भागवावा लागल्याचे दिसून आले. यावरून शासनाचा महसुली प्रवाह स्थिर नसल्याने ऋण शाश्वतता अवघड झाल्याचे दिसून आले. वर्षनिहाय विश्लेषणात असे दिसून आले आहे की विपरीत वाढ व्याज फरक आणि प्राथमिक तूट या दोन्ही गोष्टींमुळे 2019-20 आणि 2020-21 दरम्यान राज्याच्या कर्जाचा बोजा वाढला आहे. 2021-22 मध्ये लक्षणीय सुधारणा झाल्यानंतर माफकरित्या दिसून आलेली सर्वसाधारण वाढ असूनही, जी सकारात्मक राहिली आणि अंतर्निहित व्याजदरात सातत्याने कपात केल्याने राज्याला 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान कर्जाचा बोजा कमी करण्यास मदत झाली. ही घसरण लक्षात घेता, अनुकूल वाढ व्याज फरक, राज्यावरील ऋणाचा बोजा सामावून घेण्यास पुरेसा नव्हता, ज्यामुळे प्राथमिक तूट वाढून, त्यांच्या परिणामी 2023-24 मध्ये एकूण दायित्वांच्या सापेक्ष-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात किरकोळ वाढ झाली.
- **व्याज देयक:** स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण कर्जावरील व्याज देयके 2019-20 मधील 1.26 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 1.13 टक्क्यांवर आली, कारण महसुली प्राप्तीची टक्केवारी 2019-20 मधील 11.85 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 10.60 टक्क्यांवर आली आणि 2023-24 मध्ये महसुली खर्चाची टक्केवारी 11.18 टक्क्यांवरून 10.27 टक्क्यांवर आली जी शाश्वत कर्जाचा मार्ग दर्शविते.

- **परिपक्वता रूपरेषा आणि कर्ज घेण्याचा खर्च:** थकित सार्वजनिक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा दर्शविते की एकूण थकित सार्वजनिक ऋणाच्या 57.06 टक्के (₹ 3,06,324.91 कोटी) ज्यासाठी परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहे (₹ 5,36,823.64 कोटी) त्यांची पुढील सात वर्षांत परतफेड करावयाची आहे, जे ऋणाची दीर्घ कक्षा दर्शविते.
- **तरलता :** राज्य शासनाने 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत विशेष आहरण सुविधेचा म्हणजेच विशेष अर्थोपाय अग्रीमाचा लाभ घेतला, ज्याची पूर्ण परतफेड त्याच आर्थिक वर्षात व्याजासह करण्यात आली. विशेष अर्थोपाय अग्रीम अल्पकालीन स्वरूपाचे आहेत आणि त्यामुळे शासनावर दीर्घकालीन कर्जाचा भार वाढत नाही. तथापि, विशेष अर्थोपाय अग्रीमावर नियमित अवलंबून राहणे शासनाचे तरलता व्यवस्थापन कमी असल्याचे दर्शवते.
- **राजकोषीय शिल्लक :** 2019-2024 मध्ये एकूण कर्जाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले गुणोत्तर आणि वित्तीय तूट पंधराव्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या आत होती. तथापि, ऋण स्थिरीकरण केवळ 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान सकारात्मक होते आणि 2019-24 दरम्यान कर्ज आणि स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात चढ-उतार दिसून आला आहे, पुढे राज्याने नकारात्मक प्राथमिक शिल्लक नोंदविली आहे. 2022-23 आणि 2023-24 या कालावधीत अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जे होती, ज्यावरून हे स्पष्ट होते की सार्वजनिक ऋण शाश्वत बनविण्यासाठी प्राथमिक तूट कमी करून पुरेसे वित्तीय समायोजन केले पाहिजे.
- **डोमर मॉडेल आणि प्राथमिक शिल्लक :** 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत, वाढीचा व्याजदर (डोमर अंतर) सकारात्मक होता, 2020-21 वगळता, जेव्हा तो, कोविड-19 साथीच्या आजारामुळे आर्थिक मंदीमुळे नकारात्मक झाला होता. त्यानंतर अर्थव्यवस्थेचे पुनरुत्थान होऊन वाढीचा व्याजदर सकारात्मक झाला, ज्यामुळे असे दिसून येते की स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार सार्वजनिक ऋण अखेर शून्यापेक्षा जास्त स्थिर पातळीवर रूपांतरित होऊ शकते, जर प्राथमिक तूट, जी 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 18,994 कोटी (73.30 टक्के) वाढली आहे, सार्वजनिक खाते देणग्या आणि जबरदस्तीच्या घटना आणि/किंवा इतर कोणत्याही असंचयित महसुलाचे नुकसान यासारख्या घटकांचा विचार केल्यानंतर नियंत्रित केली जाते. शिवाय, डोमर निकष असेही दर्शवितो की महामारी वर्ष 2020-21 वगळता, वास्तविक वाढ व्याज फरक 2019-2024 मध्ये अनुकूल राहिला, जे सूचित करते की आर्थिक विकास, कर्ज घेण्याचा खर्च वसूल करण्यासाठी पुरेसा मजबूत होता, तरीही नाममात्र वाढ आणि नाममात्र प्रभावी व्याजदर दोन्ही मोठ्या प्रमाणात महागाईमुळे प्रेरित होते. ग्राहक किंमत निर्देशांकानुसार मोजली जाणारी सरासरी महागाई 4.40 टक्के ते 7.30 टक्क्यांच्या दरम्यान होती आणि 2020-21 आणि 2022-23 दरम्यान रिझर्व्ह बँकेने निर्धारित केलेल्या सहा टक्क्यांच्या वरच्या ग्राह्य मर्यादेपेक्षा जास्त राहिली आहे, हे दर्शविते

की महागाईमुळे राज्याला वास्तविक व्याजदर कमी ठेवण्यास मदत झाली जेणेकरून वाढ व्याज फरक खऱ्या अर्थाने अनुकूल राहिल.

सततच्या अनियंत्रित महागाईमुळे कर्जाचे खरे मूल्य कमी होते आणि त्यामुळे विस्तारित जोखीम असते. त्यामुळे शाश्वत वाढीवर आधारित नाममात्र विकास साधण्यासाठी महागाईच्या अपेक्षांची पूर्तता होणे गरजेचे आहे. मध्यम कालावधीत ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर स्थिर ठेवण्यासाठी राज्य शासनाच्या कर्जाच्या खर्चाला वाढीच्या मार्गाशी सुसंगत ठेवण्याचा विचार करू शकते.

- मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनात निर्धारित उद्दिष्टांच्या तुलनेत साध्याचा तपशील तक्ता 2.36 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.36: निर्धारित उद्दिष्टांच्या तुलनेत मिळवलेल्या साध्याचा तपशील

राजकोषीय मापदंड		मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनामध्ये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत साध्याचा				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसुली तूट (-) / आधिक्य (+)	उद्दिष्ट	(-)0.68	(-)0.29	(-)0.34	(-)0.68	(-)0.42
	साध्यता	(-)0.64	(-)1.57	(-)0.53	(-)0.05	(-)0.34
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार राजकोषीय तूट (-)	उद्दिष्ट	(-)2.07	(-)1.69	(-)2.24	(-)2.50	(-)2.52
	साध्यता	(-)2.03	(-)2.72	(-)2.07	(-)1.92	(-)2.24
एकूण थकित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर (टक्केवारीत)	उद्दिष्ट [§]	15.83	16.15	20.64	18.14	18.23
	साध्यता	18.06	20.54*	18.46*	17.42*	18.11*

[§] महाराष्ट्र राजकोषीय दायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, 2006 नुसार, वित्तीय निर्देशांकांसाठी तीन वर्षांचे चढते लक्ष्य. संबंधित वर्षांच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनामध्ये दर्शविले जाईल. संबंधित वर्षांच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनामध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या थकित दायित्वांचे सर्वसाधारण उद्दिष्ट 25 टक्क्यांच्या आत असणे आवश्यक आहे, तर स्थूल राज्य उत्पन्नाशी थकित दायित्वांचे चढते लक्ष्य संबंधित वर्षांच्या अंदाजपत्रकानुसार दर्शविले गेले आहे. त्यामुळे संबंधित वर्षांचा अंदाजपत्रक उद्दिष्ट म्हणून घेतले जाते. सर्वसाधारण उद्दिष्टांचा विचार केला तर थकित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी उद्दिष्ट 25 टक्क्यांच्या मर्यादेच्या आत होते.

*स्थूल राज्य उत्पन्न भरपाईच्या बदल्यात मिळालेल्या सलग कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वगळल्यानंतर हे प्रमाण आहे. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या खर्च विभागानुसार, विशेष खिडकी अंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) हे वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांनुसार राज्याचे कर्ज/ऋण मानले गेले नाही.

स्त्रोत: संबंधित वर्षांसाठी मध्यम-मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्र

2.7.1 अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे

अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे शासनाला या कर्जाची अर्थसंकल्पात नोंद न करता आपल्या खर्चाच्या गरजा पूर्ण करण्याची परवानगी देते, ज्यामुळे कायदेविषयक छाननीला डावलले जाते. अशी कर्जे अनेकदा शासनाच्या मालकीच्या किंवा राज्य-नियंत्रित संस्थांमार्फत उभी केली जातात आणि परतफेड अंतिमतः राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पात समाविष्ट केली जाते. राज्याच्या अर्थसंकल्पाद्वारे

देण्यात येणारी ही कर्जे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 293 (3) अन्वये राज्याची स्वतःची जबाबदारी मानली जातात.

महाराष्ट्र वित्तीय उत्तरदायित्व व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन अधिनियम व नियमा (2006, 2008 मध्ये सुधारित) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, राज्य शासनाने त्या विशिष्ट वर्षाच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण विवरणाच्या फॉर्म बी-6 मध्ये अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या दायित्वांसह आपल्या सर्व दायित्वांची संपूर्ण माहिती देणे आवश्यक आहे. तथापि, पारदर्शकतेची गरज असतानाही अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जे अर्थसंकल्पीय कागदपत्रांमध्ये जाहीर करण्यात आली नसल्याचे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले. मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण विवरण 2023-24 नुसार राज्य शासनाने केवळ ₹ 19.40 कोटींचे (2004-05 पूर्वीचे थकित) अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज जाहीर केले आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ आणि महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित यांच्या मार्फत राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज घेतल्याची उदाहरणे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आली. नोंदींच्या तपासणीत असे दिसून आले आहे की 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ मर्यादित आणि महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित यांनी वित्तीय संस्थांशी करार केला आहे, ज्यात मुद्दल आणि व्याज देयकांचा समावेश करण्यासाठी राज्याच्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीद्वारे परतफेडीची हमी देण्यात आली आहे ते तक्ता 2.37 मध्ये तपशीलवार दर्शविले आहे.

तक्ता 2.37: शासनाच्या वतीने संस्थांकडून अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे

(₹ कोटीत)

अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे मंजूर केलेले वर्ष	शासनाच्या वतीने कर्ज घेतलेल्या संस्था	कर्जाचा उद्देश	कर्ज देणारी वित्तीय संस्था	मंजूर कर्ज	31 मार्च 2024 रोजी वितरण केलेले कर्ज	मुद्दल व व्याज प्रदाने
2022-23	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ मर्यादित	पुणे रिंगरोडचे भूसंपादन जालना ते नांदेड द्रुतगती महामार्ग जोडरस्ता	गृहनिर्माण व नगर विकास महामंडळ मर्यादित	3500 2140	3000 1200	
2023-24	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित.	(i) विद्यमान थकित ऋणाची पूर्वपरतफेड आणि मुंबई पुणे द्रुतगती महामार्गाच्या क्षमता वाढीअंतर्गत गहाळ शृंखला पूर्ण करणे (ii) महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने सुरू केलेल्या विशेष उद्देश वाहन अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या आगामी रस्ते प्रकल्पांमध्ये वापर	रूरल इलेक्ट्रिकेशन कंपनी लि.	17500	6000	65

स्त्रोत: महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने पुरविलेली माहिती

महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने दिनांक 16 मार्च 2023 च्या शासन निर्णयान्वये पुणे रिंगरोडच्या भूसंपादनासाठी गृहनिर्माण व नगर विकास महामंडळ मर्यादित कडून महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाला ₹ 3,500 कोटी आणि जालना ते नांदेड द्रुतगती महामार्ग जोडणीसाठी ₹ 2,140 कोटींच्या कर्जाची हमी दिली. या शासन निर्णयानुसार, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ आणि गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादित यांच्यात झालेल्या संबंधित कर्ज करारानुसार मुद्दल, व्याज व इतर कोणत्याही शुल्कासह गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादितची थकबाकी दरवर्षी कर्ज चालू असतानाच फेडण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात येणार आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासन, सार्वजनिक बांधकाम विभागाने 23 एप्रिल 2023 च्या शासन निर्णयाद्वारे वित्त विभागाने मंजूर केलेल्या महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित आणि रूरल इलेक्ट्रिफिकेशन कंपनी लिमिटेड यांच्यात झालेल्या करारानुसार ₹ 17,500 कोटींच्या कर्जाची हमी दिली. कर्ज करारांतर्गत मुद्दल, व्याज आणि इतर कोणत्याही शुल्काचा समावेश असून, कर्जाच्या परतफेडीसाठी राज्य शासनाकडून दरवर्षी कर्जाच्या कर्ज चालू असताना अर्थसंकल्पीय तरतूद केली जाते.

महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाकडून मिळविलेल्या माहितीनुसार 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील थकित अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा तपशील तक्ता 2.38 मध्ये दर्शविला आहे

तक्ता 2.38: 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान थकित अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	प्रारंभिक शिल्लक	वितरित कर्ज (अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली)	राज्याच्या अर्थसंकल्पातून मुद्दलाची परतफेड	अंतिम शिल्लक
2019-20	51	0	0	51
2020-21	51	0	31	20
2021-22	20	0	0	20
2022-23	20	2500	20	2500
2023-24	2500	7700	65	10135

स्त्रोत: महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने पुरविलेली माहिती

अशा प्रकारे, तक्ता 2.38 मध्ये दर्शविल्यानुसार, थकित अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज 2019-20 मधील ₹ 51 कोटींवरून लक्षणीयरीत्या वाढून 2023-24 च्या अखेरीस ₹ 10,135 कोटींपर्यंत पोचले, जे मोठ्या प्रमाणात भांडवली खर्चासाठी अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जावर राज्याचे अवलंबित्व वाढल्याचे दर्शविते.

2019-20 ते 2023-24 या वर्षासाठी राज्याच्या वित्तीय निर्देशांकांवर अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा परिणाम तक्ता 2.39 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.39: अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा वित्तीय निर्देशांकांवर होणारा परिणाम

(₹ कोटीत)

राजकोषीय निर्देशांक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
स्थूल राज्य उत्पन्न (सामान्य भाषेत)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
वर्षभरातील अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज	0	0	0	2500	7700
राजकोषीय तूट	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
राजकोषीय तूट + अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज	53886.19	71558.05	64301.86	70101.87	98259.36
राजकोषीय तूट/ स्थूल राज्य उत्पन्न	2.03	2.74	2.05	1.85	2.24
राजकोषीय तूट + अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज / स्थूल राज्य उत्पन्न	2.03	2.74	2.05	1.92	2.43
अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाची थकबाकी	51	20	20	2500	10135
अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जासह एकूण दायित्वे	479950.14	548196.45	606315.26	663253.73	768395.93
थकित ऋण +/स्थूल राज्य उत्पन्न	18.06	21.00	19.28	18.19	19.00
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जांच्या वाढत्या वापरामुळे केवळ वित्तीय पारदर्शकतेवरच परिणाम होत नाही, तर अर्थसंकल्पीय नियंत्रणे आणि कायदेविषयक देखरेखीवरही परिणाम होण्याचा धोका आहे. राज्य शासनाने वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात सर्व दायित्वांची सर्वसमावेशकपणे नोंद करून आपले वित्तीय उत्तरदायित्व सुधारण्याची आवश्यकता आहे. शिवाय, शाश्वत आर्थिक व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्यासाठी ही अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे कायदेशीर नियंत्रणाच्या कक्षेत आणणे आवश्यक आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (जानेवारी 2025), विभागाने सांगितले की, अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जामुळे वाढत्या दायित्वांबद्दल शासनाला माहिती असून अशी दायित्वे कमी करण्यासाठी उपाययोजना केल्या जात आहेत.

2.7.2 कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर

कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा उपयोग आदर्श रीतीने भांडवल निर्मिती आणि विकास कामांसाठी करणे आवश्यक आहे. सध्याचा व्यय भागविण्यासाठी आणि थकित कर्जावरील व्याजाची परतफेड करण्यासाठी कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर करणे शाश्वत नाही. कर्ज घेतलेल्या निधीचा वापर तक्ता 2.40 मध्ये दाखविला आहे.

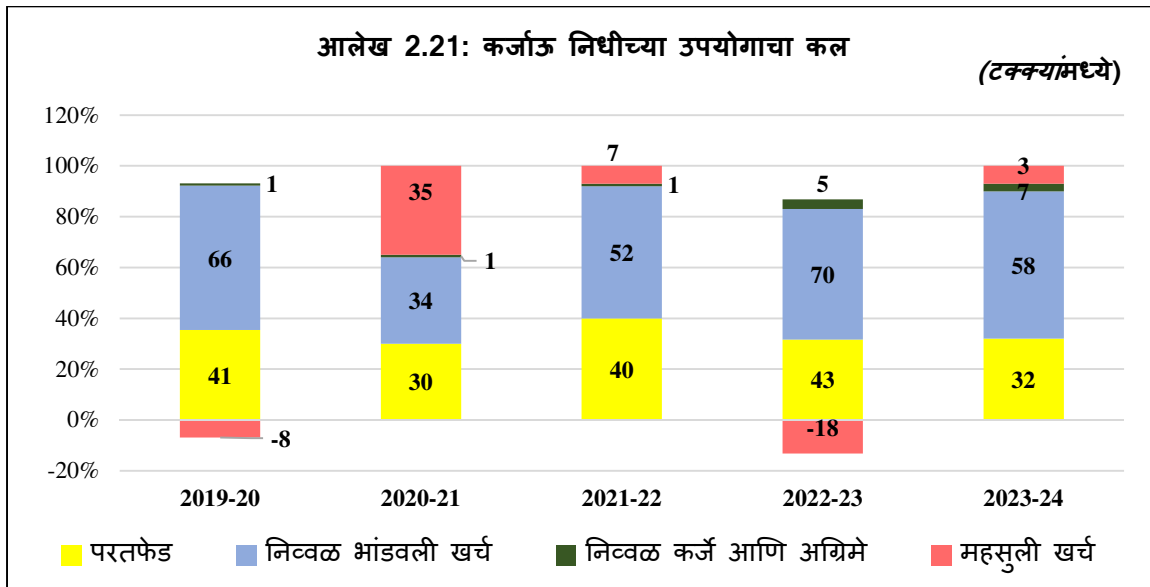
तक्ता 2.40: कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर

(₹ कोटीत)

वर्ष		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण कर्जे	2	55395.8	87356.65	90488.18	87572.84	125820.67
आधीच्या कर्जाची परतफेड (टक्के)	3	22868.24	26427.28	35934.66	37665.79	40649.98
निव्वळ भांडवली खर्च (टक्के)	4	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमे (टक्के)	5	354.99	729.50	1257.15	4021.79	4231.96
महसुली खर्चाचा काही भाग निव्वळ उपलब्ध कर्जातून भागविला गेला. (टक्के)	6=2-3- 4-5	(-)4243	30513.17	6625.98	(-)15761.24	8365.33
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे						

गेल्या पाच वर्षांत सार्वजनिक ऋण जमा 2018-19 मधील ₹ 55,395.80 कोटींवरून 127.13 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 1,25,820.67 कोटी झाली आहे. महसुली खर्च भागविण्यासाठी राज्य शासनाची महसुली जमा पुरेशी नव्हती. त्यामुळे महसुली खर्च भागविण्यासाठी शासन कर्जावर अवलंबून राहिले. सन 2023-24 मध्ये ₹ 1,25,820.67 कोटींच्या सार्वजनिक कर्ज जमेपैकी 32.31 टक्के (₹ 40,649.98 कोटी) राज्य शासनाने पूर्वीच्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी, 57.68 टक्के भांडवली खर्च करण्यासाठी, 3.36 टक्के कर्ज व अग्रिम परतफेडीसाठी आणि 6.65 टक्के महसुली तूट भरून काढण्यासाठी वापरले.

कर्ज घेतलेल्या निधीच्या वापराचा कल आलेख 2.21 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

वरील आलेखावरून असे दिसून येते की, भांडवली खर्चाप्रती कर्जाऊ निधीचा उपयोग लक्षणीयरीत्या कमी झाला आहे , तसेच आधीच्या कर्जाऊ रकमेची परतफेड वाढली आहे.

2.7.3 हमीची स्थिती - आकस्मिक दायित्व

ज्या कर्जदारासाठी हमी देण्यात आली आहे त्या कर्जदाराने कसूर केल्यास राज्याच्या एकत्रीकृत निधीवरील दायित्वे म्हणजे हमी होय.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293 नुसार राज्य शासनाकडून हमी देण्याची मर्यादा राज्य विधिमंडळाने निश्चित करणे आवश्यक आहे. तथापि, राज्य विधिमंडळाने अद्याप कोणतीही मर्यादा निश्चित केलेली नाही. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये सुद्धा राज्य शासनाद्वारे देण्यात येणाऱ्या हमी निश्चित करण्याची कोणतीही तरतूद नाही. 2019-20 ते 2023- 24 या कालावधी दरम्यान प्रलंबित हमीचा व्याज दायित्वासह सारांश तक्ता 2.41 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.41 : 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान दिलेली हमी

(₹ कोटीत)

हमी	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
व्याजासह हमी दिलेली कमाल रक्कम	58661.22	85717.46	81751.13	81751.13	120308.40
व्याजासह प्रलंबित हमीची संख्या	41179.0@	41579.94@	51263.35	49632.84	85896.94
प्रलंबित हमी/महसुली जमा (टक्के)	14.58	15.43	15.38	12.23	19.95
प्रलंबित हमी/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	1.55	1.59	1.63	1.36	2.12
@चुकीच्या वर्गीकरणाच्या दुरुस्तीमुळे (वित्त विभागाकडून प्राप्त विवरणपत्रानुसार) मागील वर्षीच्या तुलनेत वेगळे स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

शासनाने विविध महामंडळे आणि इतरांनी घेतलेल्या कर्जाची हमी दिली होती जी 2023-24 अखेर ₹ 85,896.94 कोटी होती (मुद्दल: ₹ 79,243.90 कोटी; व्याज: 6,653.04 कोटी). विधिमंडळात सादर केलेल्या हमी निवेदनानुसार तक्ता 2.42 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2023-24 मध्ये हमी कायद्यातील तरतुदीनुसार राज्य शासनाने ₹ 23,115.81 कोटीची हमी दिली होती. 2023-24 मध्ये कोणतीही रक्कम लागू करण्यात आली नाही किंवा देण्यात आली नाही.

तक्ता 2.42: 2023-24 मध्ये दिलेली हमी

हमी क्रमांक	राज्य शासनाच्या हमीवर कर्ज प्राप्त झालेल्या संस्थांची नावे	कर्ज पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थेचे नाव	एकूण हमी रक्कम (₹ कोटीत)	मुदत	टिप्पणी
1/2023-24	महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी	1.बँक ऑफ महाराष्ट्र 2. इंडियन बँक 3.पंजाब अँड सिंध बँक 4.आरईसी लि. 5. पीएफसी लि.	13552.12	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

हमी क्रमांक	राज्य शासनाच्या हमीवर कर्ज प्राप्त झालेल्या संस्थांची नावे	कर्ज पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थेचे नाव	एकूण हमी रक्कम (₹ कोटीत)	मुदत	टिप्पणी
2/2023-24	महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी.	1. आरईसी लि. 2. पीएफसी लि.	6132.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
3/2023-24	मुंबई मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन कंपनी.	स्टेट बँक ऑफ इंडिया	1000.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
एफडी/यूओआर/595/2023. दि 19.10.23	सहकार शिरोमणी वसंतराव काळे सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	146.32		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/598/2023. दि 19.10.23	श्री छत्रपती साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	128.00		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/599/2023. दि 19.10.23	जय भवानी सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	150.00		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/597/2023. दि 19.10.23	भाऊराव चव्हाण सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	147.79		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/596/2023. दि-19.10.23	संत कूर्मदास सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	59.49		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
4/2023-24	मौलाना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित	राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक विकास व वित्त महामंडळ, नवी दिल्ली	500.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
5/2023-24	मुंबई मेट्रो रेल महामंडळ मर्यादित	गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादित	1000.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
6/2023-24	बुलढाणा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	300.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	हमी शुल्काचा दर 2 टक्के आहे
एकूण			23,115.81		

स्त्रोत : विधिमंडळात सादर केलेले हमी विवरणपत्र.

लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले की 2022-23 मध्ये साखर आयोगासंदर्भात ₹ 96.53 कोटींची हमी मागवण्यात आली होती आणि ती देण्यात आली होती, याचा खुलासा त्या वर्षीच्या विधिमंडळात सादर केलेल्या हमी विवरणपत्रात करण्यात आलेला नाही,

शासकीय हमी अधिनियम, 1977 अन्वये काही सहकारी संस्था वगळता देण्यात येणाऱ्या हमीसाठी शासनाने वार्षिक 20 पैशांपासून ते ₹ दोन प्रति ₹ 100 पर्यंत हमी शुल्क आकारले. 2023-24 मध्ये राज्य शासनाला हमी आयोगापोटी ₹ 71.70 कोटी प्राप्त झाले, जे 1 एप्रिल 2023 पर्यंतच्या थकित हमी रकमेच्या 0.11 टक्के (₹ 63,520.23 कोटी) होते. प्राप्त करावयाच्या ₹ 2,299.96 कोटींच्या हमी शुल्कापैकी 2023-24 या वर्षात केवळ ₹ 71.70 कोटी प्राप्त झाले असून, ₹ 2,228.26 कोटी शिल्लक आहेत. वित्त लेखा 2023-24 नुसार, ₹ 0.04 कोटी हमी शुल्क मुख्य शीर्ष 0075-108-हमी शुल्क अंतर्गत एकत्रित निधीत जमा करण्यात आले आणि ₹ 3.72 कोटी थेट सार्वजनिक खात्यातील हमी विमोचन (रिडेम्प्शन) निधीत जमा करण्यात आले, ₹ 67.94 कोटींच्या हमी शुल्काची शिल्लक रक्कम एकत्रित निधीत किंवा सार्वजनिक खात्यात जमा केली गेली नाही जी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 266 (1) चे उल्लंघन करते, ज्यात म्हटले आहे की शासनाला प्राप्त होणारा सर्व महसूल राज्याच्या एकत्रित निधीत जमा केला जाईल.

महाराष्ट्र शासन, वित्त विभागाने दिनांक 20 डिसेंबर 2018 च्या अधिसूचनेद्वारे 2018-19 या आर्थिक वर्षापासून सार्वजनिक खात्यात 'हमी विमोचन निधी' तयार केला. या निधीचा उपयोग राज्यस्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्थांनी जारी केलेले रोखे आणि इतर कर्जासंदर्भात शासनाने जारी केलेल्या हमीमुळे उद्भवलेल्या देय दायित्वाची पूर्तता करण्यासाठी आणि लाभार्थ्यांनी केलेल्या मागणीकरिता केला जाईल.

याव्यतिरिक्त, 'भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 2' शासनाने दिलेल्या हमीसाठी प्रकटीकरण आवश्यकता', 01 एप्रिल 2010 पासून लागू होईल, हमी लागू झाल्यास, कर्ज घेणाऱ्या संस्थेला अर्थसंकल्प विभागाच्या मंजूरीने थकित हमीच्या रकमेइतके कर्ज मंजूर करून दायित्व पार पाडले जाऊ शकते, या खात्यावरील कोणतेही देयक शेवटी सार्वजनिक खात्यात ठेवलेल्या हमी मोचन निधीत आकारले जाईल,

मात्र, 2019-20, 2021-22 आणि 2022-23 या दरम्यान अनुक्रमे ₹ 450 कोटी, ₹ 499.41 कोटी आणि ₹ 96.53 कोटींची हमीची मागणी होऊन ती देण्यात आली असता, लाभार्थ्याला दिलेली रक्कम हमी विमोचन निधीच्या माध्यमातून नव्हती किंवा वितरित केलेली रक्कम लाभार्थ्याला कर्ज म्हणून ग्राह्य धरण्यात आली नव्हती. त्याऐवजी वितरित केलेली रक्कम महसूल कार्यशिर्षामार्फत लाभार्थ्याला देण्यात आली, त्यामुळे त्या वर्षातील महसुली तूट वाढली.

2.7.4 रोख शिल्लकीचे व्यवस्थापन

भारतीय रिझर्व्ह बँकेसोबत झालेल्या करारानुसार राज्य शासनाला किमान ₹ 5.58 कोटी दैनंदिन रोख रक्कम बँकेत शिल्लक ठेवावी लागते. जर कोणत्याही दिवशी शिल्लक, ठरलेल्या किमान शिल्लकीच्या खाली आली तर कमतरतेची भरपाई वेळोवेळी सामान्य अर्थोपाय अग्रिमे/विशेष अर्थोपाय अग्रिमे/अधिकर्ष घेऊन केली जाते. 1 एप्रिल 2023 रोजी राज्य शासनाची सामान्य अर्थोपाय आणि अग्रिमांच्या कर्जाची मर्यादा ₹ 4,686 कोटी होती जी 31 मार्च 2024 पर्यंत कायम राहिली. जानेवारी

2024 महिन्यात 2023- 24 मध्ये ₹ 166.85 कोटींच्या विशेष अर्थोपाय अग्रिमाचा लाभ घेण्यात आला होता, ज्याची पूर्ण परतफेड जानेवारी 2024 मध्ये करण्यात आली. वर्ष 2023-24 मध्ये अर्थोपाय अग्रिमावरील व्याजापोटी ₹ 0.02 कोटी (प्रत्यक्षात ₹ 2,05,705.48) समायोजित करण्यात आली आहे.

खालील तक्त्यात नमूद केल्याप्रमाणे रोख आणि रोख समतुल्य म्हणजे कोषागारातील रोकड आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि इतर बँकांमधील ठेवी व संक्रमणातील वित्तप्रेषणे होय. 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे ठेवी' या शीर्षकाखालील शिल्लक रक्कम वर्षाच्या अखेरीस एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी आणि सार्वजनिक खात्याची एकत्रित शिल्लक दर्शवते.

रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक तक्ता 2.43 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.43: रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक

(₹ कोटीत)

	01 एप्रिल 2023 रोजी आरंभीची शिल्लक	31 मार्च 2024 रोजी अंतिम शिल्लक
अ. सर्वसाधारण रोख शिल्लक		
कोषागारांमधील रोख	0.04	0.04
भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडील ठेवी	-12637.29	-3154.46
संक्रमणातील वित्त प्रेषण - स्थानिक	65.98	65.98
एकूण	-12571.27	-3088.44
रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यात गुंतवणुकी	32785.36	23221.70
एकूण (अ)	20214.09	20113.26
ब.इतर रोख रकमा आणि गुंतवणूक		
विभागीय अधिकारी उदाहरणार्थ सार्वजनिक बांधकाम, वन अधिकारी यांच्याकडील रोख	431.97	222.38
विभागीय अधिकाऱ्यांकडे आकस्मिक खर्चासाठी स्थायी अग्रिमे	0.67	0.67
निश्चित केलेल्या निधीत गुंतवणूक	60843.98	68890.43
एकूण (ब)	61276.62	69113.48
एकूण (अ+ब)	81490.71	89246.74
प्राप्त झालेले व्याज	5790.48	5785.11[@]
[@] कर्ज निवारण निधी गुंतवणुकीवर (नियमित गुंतवणुकीसह पुनर्गुंतवणूक) 2023-24 मध्ये वसूल झालेले ₹ 4,882.83 कोटी व्याज म्हणून मुख्य शीर्ष 0049 गौण शीर्ष 110 - रोख शिल्लक ₹ 902.28 कोटींच्या गुंतवणुकीवर वसूल व्याज अंतर्गत समाविष्ट नाही स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24		

निर्धारित निधीतील ₹ 68,890.43 कोटींच्या गुंतवणुकीपैकी ₹ 67,621.08 कोटी एकत्रित कर्ज निवारण निधीत गुंतविण्यात आले. ठराविक निधीतून मिळणारे व्याज भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे त्यांच्या गुंतवणुकीशी संबंधित असलेल्या निधीमध्ये परत जमा केले जाते.

राज्य शासनाने आपली अधिशेष रोख शिल्लक अल्प आणि दीर्घकालीन केंद्र शासनाच्या रोख्यांमध्ये आणि कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली. अशा गुंतवणुकीतून मिळणारा नफा '0049 -व्याज जमा' या शीर्षकाखाली पावती म्हणून जमा केला जातो. 2023-24 दरम्यान रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यावर ₹ 902.28 कोटींचे व्याज वसूल करण्यात आले. 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यात केलेली गुंतवणूक आणि मिळालेले व्याज तक्ता 2.44 मध्ये दिले आहे.

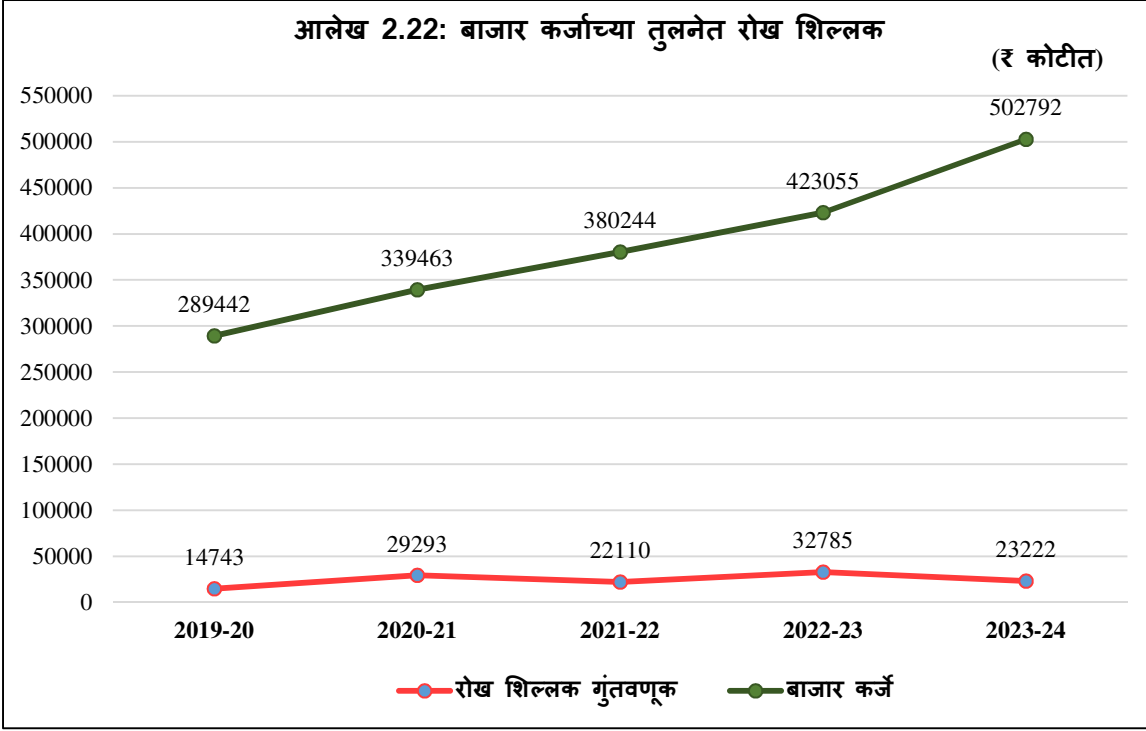
तक्ता 2.44: रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखे (मुख्य शीर्ष-8673)

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक	अंतिम शिल्लक	वाढ (+)/घट (-)	प्राप्त व्याज
2019-20	35218.99	14743.48	(-)20475.51	2065.37
2020-21	14743.48	29293.49	14550.01	977.12
2021-22	29293.49	22109.76	(-)7183.73	1191.16
2022-23	22109.76	32785.36	10675.60	1498.98
2023-24	32785.36	23221.71	(-)9563.65	902.28
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे				

राज्य शासनाच्या रोख शिल्लक गुंतवणुकीच्या कल विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत गुंतवणुकीत आंतरवार्षिक फरक दिसून आला असून, चालू वर्षात म्हणजे 2023-24 मध्ये रोख शिल्लक गुंतवणूक खात्यातील गुंतवणुकीतून राज्याला मिळालेले व्याज ₹ 902.28 कोटी होते.

तक्ता 2.22 मध्ये 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यात उपलब्ध शिल्लक रक्कम आणि राज्याने घेतलेल्या बाजार कर्जाची तुलना केली आहे. बाजार कर्जे जास्त व्याजदराने घेतले जात होते तर कोषागार देयकेतील गुंतवणुकीवर कमी दराने व्याज मिळत होते.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

31 मार्च 2024 रोजी राज्य शासनाची बाजार कर्जे ₹ 5,02,792.45 कोटी होते, तर त्याच वेळी राज्य शासनाचे रोख शिल्लक ₹ 23,221.70 कोटी होती. बाजार कर्जे घेण्याबाबत कोणताही निर्णय घेताना राज्य शासन रोख शिल्लक स्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

2.8 निष्कर्ष

- 2023-24 मध्ये महसुली जमा ₹ 4,30,596.46 कोटी होती, जी 2022-23 (₹ 4,05,677.93 कोटी) च्या तुलनेत ₹ 24,918.53 कोटी (6.14 टक्के) ने वाढली. 2023-24 मध्ये महसुली प्राप्तीचा एक महत्त्वपूर्ण भाग (75 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि अनुदाने मिळून 25 टक्के योगदान दिले. 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्वतःचा कर महसूल ₹ 24,857.06 कोटीने (8.96 टक्के), करेतर महसूल ₹ 4,081.53 कोटीने (24.33 टक्के) आणि केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये राज्याचा वाटा ₹ 11,348.78 कोटीने (18.91 टक्के) वाढला आहे, तर केंद्र शासनाकडून देण्यात येणाऱ्या सहाय्यक अनुदानात ₹ 15,368.84 कोटींची (29.89 टक्के) घट झाली आहे.
- 2023-24 मध्ये महसुली खर्च (₹ 4,44,350.46 कोटी) एकूण खर्चाच्या 85.14 टक्के (₹ 5,21,898.02 कोटी) होता. महसुली खर्चाच्या वाढीचा दर 2022-23 मधील 16.57 टक्क्यांवरून घटून 2023-24 मध्ये 9.01 टक्क्यांवर आला आहे. महसुली खात्यावर राज्य शासनाच्या अनिवार्य खर्चात व्याज देयके, वेतन व मजूरीवरील खर्च आणि निवृत्तीवेतन यांचा समावेश आहे. राज्याच्या महसुली खर्चाच्या 53.40 टक्के खर्च हा अनिवार्य खर्च आहे. अर्थसहाय्यावरील खर्च 2022-23 मधील ₹ 43,158.36 कोटींवरून 11.34 टक्क्यांनी वाढून

2023-24 मध्ये ₹ 48,053.50 कोटी झाला आहे. चालू वर्षात महसुली खर्चात अर्थसहाय्याचा हिस्सा 10.81 टक्के होता.

- भांडवली खर्च म्हणजे रस्ते, इमारत इत्यादी स्थिर पायाभूत मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी केलेला खर्च होय. भांडवली खर्च (₹ 72,573.40 कोटी) हा एकूण खर्चाच्या 13.91 टक्के आहे. 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये भांडवली खर्चात 17.73 टक्क्यांनी (₹ 10,929.79 कोटी) वाढ झाली आहे. 2023-24 मध्ये ₹ 72,573.40 कोटीच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी ₹ 26,374.51 कोटी (36.34 टक्के) रस्ते व पुलांवर, पाटबंधारे आणि पूर नियंत्रण कामांसाठी ₹ 14,921.12 कोटी (20.56 टक्के), कृषी आणि संलग्न सेवांसाठी ₹ 5,001.79 कोटी (6.89 टक्के) खर्च करण्यात आले.
- 31 मार्च 2024 रोजी राज्य शासनाने वैधानिक महामंडळे, ग्रामीण बँका, संयुक्त स्टॉक कंपनी आणि सहकारी संस्थांमध्ये ₹ 2,28,950.40 कोटींची गुंतवणूक केली. या गुंतवणुकीतून त्यांना वर्षभरात लाभांश म्हणून ₹ 72.1 कोटींचा परतावा मिळाला. 2023-24 मध्ये या गुंतवणुकीवर सरासरी परतावा 0.03 टक्के होता तर याच कालावधीत शासनाने कर्जावर सरासरी 6.43 टक्के व्याज दिले होते.
- राज्याच्या राजकोषीय स्थितीकडे प्रमुख राजकोषीय मापदंडांच्या दृष्टीने पाहिले जाते जसे, महसुली तूट/आधिक्य, वित्तीय तूट/आधिक्य आणि प्राथमिक तूट/आधिक्य. 2023-24 मध्ये राज्याची महसुली तूट ₹ 13,754 कोटी होती, जी वर्षभरातील स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.34 टक्के होती. 2023-24 मध्ये वित्तीय तूट ₹ 90,559.36 कोटी होती, जी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.24 टक्के आणि प्राथमिक तूट ₹ 44,907.45 कोटी होती.
- एकूण कर्ज जमा 2019-20 मधील ₹ 1,30,325.03 कोटींवरून 62.70 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 2,12,209.02 कोटी झाली आहे. 2023-24 मध्ये ₹ 2,12,042.17 कोटींच्या एकूण कर्ज जमापैकी 54.01 टक्के (₹ 1,14,701.80 कोटी) रक्कम राज्य शासनाने पूर्वीच्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी आणि उर्वरित रक्कम 2023-24 मध्ये भांडवली खर्चासाठी वापरली.
- राज्याची थकित देणी 2019-20 मधील ₹ 4,79,899.14 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 7,58,260.94 कोटींपर्यंत सातत्याने वाढली. थकित कर्ज आणि स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर देखील 2019-20 मधील 18.06 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 18.75 टक्क्यांपर्यंत वाढले.
- थकित सार्वजनिक कर्जाच्या परिपक्वतेच्या रूपरेषेवरून असे दिसून येते की एकूण थकित सार्वजनिक कर्जाच्या 57.06 टक्के (₹ 3,06,324.92 कोटी) कर्जे ज्याचे परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 5,36,823.34 कोटी) त्याची पुढील सात वर्षांत परतफेड केली जाईल, ज्यामुळे त्या कालावधीत शासनाच्या अर्थसंकल्पावर ताण पडू शकतो.

- राज्याने 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान अनुक्रमे ₹ 2,500 कोटी आणि ₹ 7,700 कोटीचे अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज घेतले आहे. अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली ही कर्जे अर्थसंकल्पीय दस्तऐवजांमधील जाहीर विवरणपत्रामध्ये किंवा लेख्यांमध्ये नोंद केली जात नाहीत किंवा त्याला कायदेशीर मान्यताही नसते. त्यांचा उपयोग शासकीय खर्चाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी केला जातो, ज्याचा तपशील अर्थसंकल्प किंवा वित्त लेख्यांमध्ये प्रतिबिंबित होत नाही.
- राज्यात सन 2019-20 पासून आजतागायत सातत्याने नकारात्मक प्राथमिक शिल्लक राहिली आहे. शिवाय, 2022-23 आणि 2023-24 या कालावधीत अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे घेण्यात आली, ज्यावरून हे स्पष्ट होते की, केवळ आर्थिक विकासावर अवलंबून राहणे राज्याच्या कर्जाच्या जबाबदाऱ्या भागविण्यासाठी पुरेसे ठरणार नाही. सार्वजनिक कर्ज शाश्वत करण्यासाठी प्राथमिक तूट आवश्यक त्या पातळीवर आणून पुरेसे वित्तीय समायोजन केले पाहिजे.

2.9 शिफारशी

- i. शासनाने महसुली आधिक्याच्या स्थितीकडे वाटचाल करण्यासाठी कर आणि करेतर स्रोतांच्या माध्यमातून अतिरिक्त संसाधने सुसज्ज करण्याचा विचार करावा.
- ii. राज्य शासनाने आपली गुंतवणूक आणि विविध संस्थांना दिलेली कर्जे तर्कसंगत केली पाहिजेत, जेणेकरून गुंतवणूक आणि कर्जावरील परतावा किमान शासकीय कर्जे खर्चाशी जुळेल.
- iii. राज्य शासनाने दीर्घकालीन राजकोषीय स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी कर्जाच्या पातळीवर संनियंत्रण आणि व्यवस्थापन करणे, खर्चाचे तर्कशुद्धीकरण करणे, अधिक स्रोतांचा शोध घेणे, महसुली पाया विस्तारणे आणि महसुली उत्पन्न देणाऱ्या मालमत्तेत गुंतवणूक करणे यांसाठी उपचारात्मक उपाययोजनांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे .
- iv. सर्व शासकीय कर्जे आणि खर्च कायदेशीररीत्या संबंधित अर्थसंकल्पात समाविष्ट केले पाहिजेत. राज्य शासनाच्या विविध यंत्रणांमार्फत करण्यात आलेल्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा तपशील शासनाने अर्थसंकल्प व लेख्यांमध्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाद्वारे होणाऱ्या खर्चाला अर्थसाहाय्य केल्याने कालांतराने राज्याच्या सार्वजनिक दायित्वांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होते आणि त्यामुळे कर्जाचा सापळा रचला जातो आणि अशी देणी निर्माण होत आहेत, याची कल्पनाही विधिमंडळाला नसते.